No. ४०००

Title विज्ञान भैरवोद्योत संग्रह:

Author श्री शिवोपाध्याय:

Extent ६१ Age २

Subject भक्तिशास्त्रं

विज्ञानभैरवटीका

विज्ञानोद्योतसंग्रहः

५००८

विज्ञानभैरव ६२

वि. भै.टी. १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो स्वच्छन्दभैरवा
य ॐ भीहणमभयप्रदो भवभयाक्रन्दस्य हेत
न्तनोरुज्ञाविप्रथितस्य भीरवरुवामीशोन्तक
स्यान्तकः भीरवायतियस्य योगिनिवहस्य
प्रभुर्भैरवो विश्वस्मिन्भरणादिनदिजयते विज्ञा
नरूपः परः ॥ स्वैरिस्वच्छस्फुरज्ञाभिभासिनाथो
पायनः स्वोन्मेषाख्यानुभवावेशं दर्शयन्ती शिवाश्रि
ये श्रीमन्नाथायस्मिन्ते स्मिं वन्नेवासि मनोवनीः
जयमनलतापछिद्रुरुगीरमृतावली ॥ धीम
न्नाबलबलस्यरमागमाब्धेरुल्लासने किमपि
यस्य रमामसन्तं तत् जीवच्छिवत्वमपि गन्तुमपूर्व
सद्रिसं चर्वतामविरतं परशक्तिपूतैः ॥२॥
श्रीमांश्चिद्भैरवः पूर्णाहंविमर्शात्मपरशक्तिस्फु
रत्ताभिन्नावन्तः कृतानन्तावान्तरसर्गादिप्रपंच
पूर्वपूर्वदशानिमेषणवशोन्मिषदुत्तरोत्तरावस्थ
ज्ञानक्रियाशक्तिसारानाश्रितसदाशिवेश्वर
पदावभासनस्वरूपो बीजभूतेनेदन्तागोपनात
त्मकस्वशक्ति नमस्यन्त्यादिभूम्याभासपुर
स्सरमेवाभासमानस्फुरणाज्जगद्वश्यामिव
न्निमिषद्वैर्यादिवशोन्मिषदीश्वरादिस्फुरण

पानुग्रहकृतिमज्जितमितमात्नतक्कमत्रमज्जितरू
ढ्यामलसमावेशमुन्मीलयतीमहृदयतत्पेक्षुयं
वकृत्यकारिणोव्यत्ते भगवन्तत्त्वप्रपञ्चादिप
देयोननादिमनन्तासंविदेवी शक्तिमाननयाश
क्तीस्वापरभैरवाभिन्नाणराभूमिंसदास्वाभासाम
प्यनर्वाप्तागोचरत्वाम्यरेतामिवप्रपञ्चादि
कालापेन्नयानश्नामिवनमदुद्वदेवज्ञानमप्त्रा
णांशशिकापेत्तकल्पावधिकदिनमामन्नयाभा
वात्नयतनामिवयावदावेहमामस्यशान्तिनावस्तमा
हेकिलविलापेनिवदहमेवंसंविदेवीप्रपञ्चा
दिपदेषुभन्नारस्फटस्फुरितपरभट्टारिकेका
वकामरहस्यमुवाचामनसं पवंप्रवृत्तामनीने
राकोल्पड्डयान्तर्वभिनिनिरूढभैरवरूपाहमे
वोवाचेतिच श्रीदेव्युवाच अनेदेवमार्गेभैरवउ
वाच साधसाधिमादिमध्यस्मर्वशक्तिभेदा
नोरूदयंतानमयचेमन्नस्यशास्त्रस्यपरमसर्व
शाणनेव नदिमंपरमसब्यम्यसनमंश्रीविज्ञानभै
रवाभिधापि रसकामनदिनादेवीकण्ठलग्नाशि
वस्पमेरमन्तेभिधास्यमाननाविज्ञानभैरवावेश
प्रयोजननान्नदभिधानमेवेदंशास्त्रेनन्त्यावमारक

वि.
भै. टी.
२

दृष्टमिमप्युवानामहारिकोचितवचनरचनाक्रमे
णावतरत्पूर्वकमुपक्षिपति ॥ श्रुतं देव मया सर्वं रु
द्रयामलसम्भवम् त्रिकभेदमशेषेण सारात्सार
विभागशः अद्यापि न निर्वृत्तो मे संशयः परमेश्व
र ॥ हे देव विज्ञावबोधनक्रीडनादिमनन्तस्वात्मव्
समस्तरूपविरुद्धनस्थकिं सामरस्यात्मनोयाम
लाद्दृष्टविग्रहाख्यानाङ्किवामरमकारणान् श्रु
निरूपं विनिश्चान्तेशाख्यं परमदुर्लभम् रमात्वा।
पोक्तेः सम्यग्बोधस्य न दर्शिकाख्यं सर्वं त्रिकस्य परा
दिशक्तिरूपसारं नरशक्तिशिवात्मनस्तत्त्वत्रयस्य
भेदोत्तानक्रियाप्राधान्येन रादिप्रतिपादनेन भिद्य
मानतया पञ्चतदप्यशेषेण सामरस्येन श्रुते कथं
सारात्सारविभागशः वैखरिभ्यः परं शैवं शैवा
द्यामंतरत्तिणम् इतिणामरतः कौलेऽकुलाम
रनरंत्रिकम् इतिस्थिमामावत्रिकशास्त्रसारेन
यापिसिद्धामालिनीमनुमरादिक्रमात्क्रमं तानप्रक
र्थोपदेशोत्कर्षोत्कर्षमयापिच न मे संशयः शा
न्तः न मे व व संशयमधिगन वरानेकशास्त्रार्थं
पर्यालोचनप्रवणाधिपानवावान्तरग्रम्भिस्त्रा।
दहयति किमिवाज्ञतत्त्वस्यादिमाशायेन ॥ किं

रूपं तत्त्वतो देवशब्दराशिकलामयम् किंवा नवा
त्मभेदेन भैरवे भैरवाकृतौ त्रिशिरोभेदभिन्नं वा
किंवा शक्तित्रयात्मकम् नादबिन्दुमयं वापि किं
चन्द्रार्धनिरोधिकाः चक्रारूढमनच्कं वा किंवा श
क्तिस्वरूपकम् ॥ भैरवाकृतौ संसारवटनस्वरूपे
भैरवभट्टारके तत्त्वदृष्ट्या शब्दराशेरादिक्षान्तस्य
याः कलाः अनुत्तरानन्देच्छादिविमर्शशक्तयः ।
क्रोडीकृताशेषवाच्यवाचकमयजगत्स्फाराः ताः प्र
कृतं रूपं यस्य बोधभैरवस्य विमर्शशक्त्यात्मकत्वात्
तत्किं स्वरूपं किंवा प्रकृत्यादिशिवान्तनवतत्त्वाम
वेद्यतया विमृष्टषडध्वनवात्ममन्त्रराजस्वभावत
यारूपं स्यात् किंवा त्रिशिरोभेदे त्रिशिरस्तन्त्रे भिन्न
क्रोडीकृताखिलनरादितत्त्वत्रयामर्शि निर्दिष्टत्रिशि
रमन्त्रात्मकम् किं तदपि पृथक् परादिशक्तित्रया
त्मकम् यदि वा सर्वमन्त्रव्यक्तिसामान्यवीर्यात्मक
विश्ववाच्याविभागप्रकाशरूपबिन्दुशेषवाचका
विभागपरामर्शमयनादात्मकम् अथ येन हेतुना
दरूपं वस्तुपार्धचन्द्रनिरोधिकात्मनो भैरवे रूपस्या
त् तत्र सर्ववाच्याभिन्नप्रकाशात्मनो बिन्दोर्नादीभव
तः किंचिदाद्यप्रथायामशान्तावर्धचन्द्ररूपता ततो

वि॰
भै॰टी॰
२
3

पिवेद्यकौटिल्यविगमेसाहारेखानिरोधिकाभि
नयोगिनांनादानुप्रवेशसंनेरोधात्भेदरशावेश
स्यनिरोधात् नादाख्यः ऊर्ध्ववनमनप्राप्त्यर्थंनादा
न्तशक्तिव्यापिनीसमनाख्यानादोर्धकलात्मव
पति नचनादस्यैवशाब्दत्वाभेऽप्याप्यनांसकल
धर्मात्मानादान्तःप्रशान्तोनरूपादानस्पर्शव्या।
प्युन्मेषरूपाशक्तिः सैवदेहानवच्छेदाद्योमव्याप्या
सादाव्यापिनीसमस्तभावाभावात्मवेद्यप्रशान्तौ
मननमात्रात्मकरूपाशून्यवाचमात्रावेशेसम।
नारमेतत्सर्वंचताहिमन्तकलारहस्यम् एवंमात
कमन्त्रनदीर्घनस्यमेयमुखेनविमर्शःप्येयमसा
मन्त्रमुखेनापिभवद्रूपंविमर्शनिवर्केति जना
दिवकेषारूठलिपिष्यानेनैवमसलमनक्केहका।
लात्मनादमयंकिंरूपंपराप्रशान्ताशेषकौटिल्य
समयहशक्तिस्वरूपंभैरवकिंरूपमित्यंध्येयमसाम
न्तनच्छक्तिमुखेनापिविमर्शय सर्वोमसानुत्तरपरा।
शक्तिमुखेनापिविमर्शमाह॥ परापरायाःसकल
मपरायाश्ववाप्यनः परायाप्रदिनदस्याःपरत्वंनहि
रूपत्वे नहिचक्लविभेदेनदेहभेदेनवाभवेत् परत्वे
निष्कलत्वेनसकलत्वेनतद्भवेत्॥ श्रीपरात्रिंशका

दौ मन्त्रविशेषध्येयविशेषात्मकं यया भट्टारि
कायाः सकलं रूपमुक्तं तस्याः परादेव्याः यद्या न
स्याप्यपि परांशशायामात्तदनुपपन्नावपरादेव्याप
वभवतीति सम्भाव्यते यदि तया भट्टारिकाया
अपि तद्दिष्यते तस्यास्त्वेनाममात्रेणास्मान् वर्णवि
शेषेण मितादिनान्तरूपेण च देहभेदेनातति
विशेषेण द्वादशान्तादिशरीरस्थानविशेषाश्र
यणेन वा परत्वे सकृद्रूपत्वं भवति अपि तकलनाम्
स्यात्त्वेन सकलत्वे तन्न द्रवतीम सम्भाव्यमेवपवेस
मयामार्थं हृदयविमर्शविनाविचारेणाभिमुखीकृ
तथापन्नार्थांसे विदेवीसां समप्रणीविज्ञानभैरव
रूपनामाविवितराह ॥ प्रसादं कुरु मे नाथ निःशे
षं छिन्धि मे संशयम् ॥ मायामहामायाकालग्रस्त
मतिर्मलीकृतं स्वरूपमप्रकटयन्निःशेषमिम
मेकमेव नवपर्वाणं मे संशयं शमय इत्यामामर्शेन
वशान्निःषन्निराकांदत्स्वस्वभावात्मरूपादेवं वश्र
मेभैरवभावात्मकतीमेवाच सर्वस्य चैदृशेण वशायः
सर्वव्यवहारेष्वपि स्वयं प्रश्नप्रतिवचनवक्तृत्वे वि
द्यत्वनुत्तरार्थं विषयेति विशेषः तदुक्तं श्रीस्वच्छ
न्दे गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः प्र

वि.
भै. टी.
५
4

वैश्वरपदैर्वा वैश्लतं समभवतारयेत् इतियदुक्ता
व तन्नाप्रसाधितिस्वशक्तिभास्वाता एवं प्रश्नोति॥
साधसाधनवपादएवं तन्नसारमिदं प्रिये गृहनीय
तमं भद्देन यापि कथयामि ते॥ हे प्रिये परानन्द।
दमिप्रयापरेः तएव भद्देकस्माणिति यन्नष्टंनया
सर्वेषां स्वसारभूतं वस्तुतरनिरहस्यत्वाद्गृहनीय
तममपितेतुतमपरसमावेशेनान्मुख्येनयोग्यायाः
कथयामीति प्रतिजानीते तद्धेयहापतस्पर्वेषु
पादेयं द्विशिरोहयति॥ ०: किं विन्दुकलं रूपं भै
रवस्य प्रकीर्तितम् तदसारतयादेवविज्ञेयं शक्र
जालवत् मायास्वप्नोपमं चैव गन्धर्वनगरभ्रमम्
ध्यानार्थं भ्रान्तबुद्धीनां क्रियाडम्बरवर्तिनाम् केव
लं वर्णितं पुंसां विकल्पविहितात्मनाम्॥ मन्तु
शाक्तसादि रूपं वन्तु शास्त्रे किमपि सकलस्य भै
रवस्य स्वरूपमुच्यते तत्सर्वं हे देवि योगतैकतत्वेनया
सारतयाज्ञातव्यम् शक्रजालं मन्त्रद्रव्यहस्तलाघ
वादिनान्यथावस्तुप्रकाशनम् मायास्वप्नसुषुप्ता
कनिपरिवर्त्तितदर्शनं गन्धर्वनगरमरण्यानीषु
हरात्रिध्यातनगराद्यवभासः एतच्च भ्रान्तबुद्धीनां त
थतत्वरहितानाम् एव क्रियाडम्बरवर्तिनाम् वास

क्रियैकनिष्ठानामतएव विकल्पेन मितग्राह्य।
ग्राहकविकल्पनया विहितो देहादिप्राधान्यमे
वापादितभ्रान्त्या येस्तेषां केवलं ध्यानार्थं वर्णि
तं सम्प्रतितावदियती योग्यतैषामुपयतामि।
ति ननननवभुवनस्वप्नेनउक्तम् यतः॥ नव
नोननवात्मा सोशहृराशिर्भैरवः नवात्मोवि
शिरादेवो नवशक्तित्रयात्मकः नादविन्दुमया
वापि नवव्यूहाईनिरोधिकाः नवक्रमसम्भिन्नो
नवशक्तिस्वरूपकः॥ स्वात्मभैरवएवपरमार्थ
तोकथ्योपियः कोपिविकल्पनामाश्रिमस्वानन्दा
नुकमात्मानं स्वानन्दाद्द्वयात्मनः प्रभुरीप्सा
दिसंकल्पैर्निर्मायव्यवहारयेदिति प्रसभिसा।
निरूपितनीमोपदिदिता विषयीकृतः स्वनश्र
श्रितनवात्मशहृराश्यायस्वकस्वरूपः किम
र्थेनहितत्रनत्रतथातयोक्रमाशंकांकुन्तति॥
प्रपञ्चसमनीनांहिपतावालविभीषिकाः मार
मोदकवत्सर्वेषुपरमर्थ्यमुदाहृतम्॥ नप्रकर्षे
णाञ्जानीव शक्तिपातेन तस्मात्तावन्मायोपा
मोन्मुखीभूतामतिर्येषां तेषामेतानवात्मादि
रूपणाः करभितिवेशप्रशमाय बालविभीषि

काश्चयथाबालानामवस्त्वभिनिवेशो मिथ्या
विभीषिकाभिरपास्यते तथासांसारिककर्मा
नुष्ठाननिरतानांविषयाग्रहग्रस्यतेविभीषि
काप्रकारैः किंचयथामातामोदकदानेनबा
लंसत्कर्मणिप्रवर्तयति तद्वत्सिद्धिसाधनप्र
दर्शनेनभगवत्पारायणेजनःप्रवर्त्यते क्रमात्क्र
मभ्यासादपितंपरभैरवभावेइति यथेतत्सक
लेभैरवस्वरूपंतत्प्रमुख्यतोनिष्कलेनतत् यथरा।
शक्तिविषयसंशयनिर्णोदनमपिभविष्यतिइ
देनदर्शयते ।। दिक्कालकलनोन्मुक्तादेशोद्देशावि
शेषिणी व्यपदेष्टुमशक्यासावकथ्यापरमार्थ
तः अन्तःस्वानुभवानन्दविकल्पोन्मुक्तगोचरा ।
यावस्थाभरिताकाराभैरवीभैरवात्मनः तद्वपुस्त
त्वतोज्ञेयंविमलंविश्वपूरणम् ।। अन्तरितिशरीर
दन्तायःस्वानुभवःस्वप्रकाशआनन्दएवरूपंय।
स्यास्तादृशी अतएवामूर्तत्वादेःसर्वपरदिक्काल
कलनाशून्यादेशोमहाराष्ट्रादिनाउद्देशेनचेदन्ता
निर्देशेनलक्षणेनचरूपेणनविद्यतेविशेषो।
यस्यास्तादृशी अतएवव्यपदेष्टुमशक्यामध्यमा
जस्याविषयः अतएवाभिधित्सागोचरत्वाभावा

रकथ्यावैखर्याप्यावर्णनीयापरमार्थतोवा
स्तवेनरूपेणकल्पनयात्वहरविप्रकर्षेणोक्तनी
मात्वपदेशाकथ्यावनदाह यावस्थेति श्रुव।
स्यात्रभैरवरूपस्यात्मनोममात्यतिरिक्ताशक्ति
रवस्याभरितोशेषविश्वाभेदचमत्कारमयःस्या
कारःस्वरूपंयस्यास्तनादृशीनदेववचनत्वतःपर
मार्थतोविमलंस्वभित्ताभासितजगदनाक्रादि
तविश्वस्वरणामशेषावभासकंवपुःस्वरूपंते
यंनत्वमत्ताक्रमादि एवंपरस्वरूपेणत्वतोविश्व
रूप नत्वप्रमाणीकरोति यदुक्तंक्रियाउक्तेति
एवंविधेपरेतत्वेकःपूज्यःकश्चतृप्यति॥ इत्य
पूजकपूज्यानांतर्पकादीनांचचिदानन्दघनैक
परमार्थत्वात् नदित्यंपराभट्टारिकाविषयः
संशयःप्रशान्तएवेत्याह॥ एवंविधाभैरवस्य
यावस्थापरिगीयते सापरापररूपेणपरादेवी
प्रकीर्तिता॥ परिगीयतेइतिपरिच्छेदार्थंगी
यतेभेदेनपरंब्रह्मक्रियते वस्तुतोस्याभैरवेकात्मे
षाशेकेनपररूपेणपराप्रकृष्टात्मनीपरादेवीति
ततनाममात्रेणनिर्वक्तकेनेत्याशयशेषः न
तुभैरवस्यावस्थास्वरूपमेवनतकलादिकृतोक

वि॰
भै॰ टी॰
९

प्रक्रिया काचिदस्ति तद्भैरव एव भैरवीमुखं भ
वति वा कं प्रति तानमिमाह ॥ शक्तिशक्तिमतो
र्यद्वदभेदः सर्वदा स्थितः अतस्तद्धर्मधर्मित्वात्प
रा शक्तिः परात्मनः ॥ शक्तेः शक्तिः सामर्थ्यं वि
श्वनिर्माणादिकारि भैरवस्वरूपमेव तद्वतस्य
शक्तिमतः सम्बन्धिना सर्वज्ञता सर्वकर्तृता सर्वा
त्मतादिना धर्मेण धर्मिणी शक्तिः परस्य विज्ञान
स्यैकघनस्यात्मनः एतद्दृष्टान्तप्रदर्शयति
न वह्नेर्दाहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ता विभाव्यते केव
लं ज्ञानसत्तायां प्रारम्भोऽयं प्रवेशने ॥ विभाव्यते ।
विचार्यापि नोपलभ्यते ज्ञानसत्तायां वह्निजिज्ञा
सोर्वह्नितत्त्वोपप्रवेशने प्रवेशनात तज्ञापमिति
दाहोपलब्धिवशपरिकल्पितदाहशक्त्यात्मा वह्नि
स्वभावः प्रारम्भः तन्मुखेन पावकत्वाद्यनन्तश
क्त्यात्मशक्तिमत्स्वरूपपरिगतेः उक्तं च प्रत्यभिज्ञा
यां फलभेदादारोपितभेदः पदार्थात्मा शक्तिरि
ति दार्ष्टान्तिकयोजनामाह ॥ शक्त्यवस्थाप्रवि
ष्टस्य निर्विभागेन भावना तदासौ शिवरूपी स्या
च्छैवीमुखमिहोच्यते ॥ पराशक्तिरूपामवस्थां
यदा प्रविशति वस्तमाणोपायैः समाविशति

उपदेश्योऽणुस्तदास्यनिर्विभागेन भावनाभवतिश
क्तेः शिवाभावात् नतामतव्याणां केवलः प्रशस्त
नमशिवस्वरूपो भवस्येव यतः शिवस्येयं शैवी श
क्तिः सर्वप्रवेशोपायद्वारमित्यागमे प्रख्याते यतस्सु
टदृष्टान्ताभ्यां हृदयंगमीकरोति ॥ यथालोकेन
दीपस्य किरणैर्भास्करस्य च ज्ञायते दिग्विभाग
इति तद्वच्छक्त्या शिवः प्रिये ॥ यथालोकेन प्रकाशेन
दीपस्य शिखात्मनो भास्करस्य च मरीचिभिरेवात्मी
येर्दिग्विभागसन्निवेशादिर्ज्ञायते न तु स्वेन दीपा
दिना न हस्करतारूपया स्वशक्त्यैव शिवः स्वात्मा ज्ञा
यते प्रत्यभिज्ञायते समाविश्यते इत्यर्थः एवं परा
स्वरूपे विशेषितेन तत उपलब्ध्युपायजिज्ञासया ॥ श्री
देव्युवाच देवदेव त्रिशूलांककपालकृतभूषण ।
दिग्देशकालशून्या च व्यपदेशविवर्जिता यावस्था भ
रिताकारा भैरवस्योपलभ्यते कैरुपायैर्मुखं तस्य
परा देवी कथं भवेत् यथा सम्यगहं वेद्मि तथा मे ब्रू
हि भैरव ॥ देवानां ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां योतना
दिमतत्त्वकारणरूपाणां च देवस्वामिन् स्वात्मश
क्तिस्फारितेच्छाद्यराज्यात्मक त्रिशूलांकसमस्त
वाच्यवाचकात्मकजगत्तत्त्वरूपकपालस्यैतस्य

वि॰
भै॰टी॰
८
7

स्वानन्दाभिव्यंजकत्वात्कृतभूषणमानानाख्या।
दितस्वरूपदिग्गिमादिनाभैरवस्यैक्येनप्रावि
भक्तपराशक्तिस्वरूपमनूद्यतदनुप्रवेशप्रका।
शनायाह उपलभ्यनेश्मादिउपायैरितिवक्ष्यव
नस्युपलब्धरणो:प्राणदेहबुद्धिसूक्ष्मास्त्रयोद्यारक
रणध्यानवर्णस्थानकल्पनाभेदान्तार्वाक्स्यभाव
नादिशुद्धविकल्पनानात्वादविकल्पोपायैर्विज्ञा
ग्राणवशाक्तशाम्भवोपायनानात्वंवक्ष्यमाणं।
करोत्तयति सर्वेनस्पति शैवीमुखमिहेति य
क्षकेश्रुत्वेतवश्यकंतत्रिराणीतनीमाभगवदेकात्म
नल्लस्या:शाक्ते:कथमितेनउभयप्रश्नितम ।
यथाहंवेद्मितथाभैरवब्रूहिमामामर्षयेतियावत्
एवंप्रश्नितवस्तुनिर्णयायक्रमेणभूमिकारूना।
तिप्रकाशयति ॥श्रीभैरवउवाच॥ऊर्धेप्राणोह्य
धोजीवोविसर्गात्मापरोच्चरेत् उत्पत्तिद्वितयस्था।
नेभरणाद्भरितास्थिति:॥योयमूर्धेरतिहृदोद्वाद
शान्तंयावदहंप्राणोयश्चाधोजीवोद्वादशान्ताद्हृ
दन्तमपान:एषापरादेवीउच्चरेत् सततमुच्चरन्ती
स्थिताकीदृशी विसर्गान्तर्बहिर्भावकरणरूपोवि
मर्शश्चात्मायस्या:साधुप्राणापशाक्तस्पन्दोन्मेषा

ऋदाकुरणेन विना नियतप्राणप्रवाहायोगात् ।
उक्तं श्रीस्वच्छन्दे प्राणः प्राणमयः प्राणो विसर्गापू
रणं प्रतीति यतनपवसनतउम्पसिद्धिनयस्वायाभ
न्तरो मातृहृदयस्पयत् स्थाने हृदृदशान्तस्मनत्रभर
णादिति निमेषोन्मेषदायस्फुरत्तात्म भैरवीयश
क्त्युपलक्षणाद्वारिनाधितिः भैरवताभिव्यक्तिभ
वतीति यावत् १ अधोवार्धे इति सर्वेन्द्रियप्रसरेषु
प्राणो विषयानुप्राणकः सन्त्य प्राणश्वारः यश्चा
धोजीवः स्वीकृतसर्वविषयो विशान्तापानः स एवाकु
पुत्स्यापरोच्चरेत् सततं वकास्ति ततो याथो प्रतिष्ठ
ते हृदि याहकोत्पत्तिस्थाने वमेयसंचहृदये भरणा
दिति यावत् २ किं च ऊर्ध्वे इति प्राणापानोन्मेषप
दे प्राणो शेषवाचकान् प्राणकोकारः अधस्तन्ते ।
जीवसकार उसादिसान्तो मातृकागतो वर्णपुञ्जः से
षा विसर्गात्मा प्रान्तदर्शितहकारकलात्मना नाद
रूपायरोच्चरेत् मातृकावक्रक्रमेणाशेषवाच्यवा
चकान्तं प्रगाढुलं च गच्छति स्वोजसा भेदपदमभि
भूय स्फुरतीति यावत् अतश्चोत्पत्तिस्थितयस्थाने प्र
कारहकारो विसर्गरूपशिवशक्तिसंघट्टो हृदि द्वादशा
न्ते चेति यावत् ३ अपि च ऊर्ध्वे इति अन्नकृष्टनयाप्रा ।

णोविश्वानुप्राणकरश्चातानन्दियाप्रसरः अथ
इति इदन्ताविमर्शनतयानिरूपर्दृशिषणीयत्वेय
कार्यात्माजीवस्योमरूपतयासंसारिणांजीवित
स्थितिहेतुस्सैषाभगवतीपराशक्तिश्चयात्मनाप
रापरेणापरेणचरूपेणाउच्चरेत् उक्तरूपतयैव।
वरन्तीविश्वाभेदस्फुरत्तयाप्रसरन्तीसदास्थितेति
ह्रन्तावुभयोर्मध्यपदेहितयपश्चाद्वाह्येप्रकाशप्र
काशाकमंवद्धरूपश्रमाणापदेश्यात्तेरतिनउभय
विश्रान्तियान्विश्रमात्मपदेभरणात् त्रिषुवर्त्य
नैलवदासेच्यमितिदृष्यापराभट्टारिकात्मतया
तत्साभावनाभरितास्थितिः ४ अमयमर्थेरति।
मायात्माधोपरिप्राणेनुप्राणकेशुद्धाशुद्धाध्वा
पिशिवशक्तितत्वेतत्स्पन्दाधोजीवः स्वीकृतमा
पादितनवग्रामंतरशाद्वाह्यमात्मनत्वंयावत् सैष
संपरोच्चरेत् शैवीस्वातन्त्र्यशक्तिरेवेस्पन्दमते।
तेन उभयोरिहितयस्थाने उभयमानशुद्धाशुद्धाध्व
येभरणात्पराशक्तिर्व्याप्यासर्वमयत्वभावनया।
तत्सामरस्यापादनाद्भरितास्थितिरत्रव्याख्याने श्री
परोक्तमन्त्रव्याप्तिरनुसर्तव्या ५ अपरमर्थेप्राणेन
त्राकृतात्मतयादिज्ञात्वमस्वयमुन्मिषन्नहंकारः अयो

जीवस्सकारो विसर्गात्मा विसर्जनीयान्तप्राणिनो
यः सैषाज्ञानसमाहारान् हंसीरूपापरैवोच्चरतिप्र
नयवाहंसः इति स्वात्मप्रथाभिज्ञानविमर्श एवा
ज्ञोपलभ्यते यतएवमतउच्चरतिहृदितयस्थानेहं।
कारसकारोदयः हृद्द्वादशान्तस्थानयोर्भरणाद्द
र्णो विमर्शपरिशीलनयुक्तितः शक्तिबलात्साद
नाडैरवीभवो भवति ॥१ एवमत्र प्रथमद्विती
ययोर्व्याख्यानयोरविकल्पस्वरूपपरिशीलनात्मा
शाम्भवावेशउपलिमः चतुर्थपंचमयोः सर्वाहं
भावभावनात्मकशुद्धविकल्पावमर्शरूपः शाक्तः
स्तृतीयषष्ठयोर्वर्णविशेषावमर्शप्रधानश्चाणवः
यदुक्तं श्रीमालिनीविजये। अकिंचिच्चिन्तकस्यै
व गुरुणा प्रतिबोधतः। उत्पद्यते य आवेशः शाम्भ।
वोसावुदीरितः उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचि।
न्तयन् यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोत्राभिधीय
ते उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः यो
भवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते॥ शाम्भव
समावेशस्यार्थो यथा अकिंचिच्चिन्तकस्येति
विकल्पानुपयोगिना तथावस्फुरितेयसमाप
त्तिर्निरूप्यते साकथंभवतीत्याह गुरुणेतिगरी

वि॰ भै॰ टी॰ ५

9

यथा तेषामभिमुखवेधो येन ज्ञानक्रमफलशालि
ना तृतीयार्थेन सिद्धयोगो वा वैयधिकरण्येनः
आवेशश्चास्वतन्त्रस्य स्वतद्रूपनिमज्जनम् पर
तद्रूपता शम्भोराद्याच्छक्त्यविभागिनः तेनाय
मत्र वाक्यार्थो विज्ञेयः शोऽस्मिन्षत्स्वयम् मातार
मधरीकुर्वन्स्वां विभूतिं प्रदर्शयन् आस्ते हृदय
नैर्मल्यातिशयेतारतम्यतः सेयं द्विधा च विभा
वेनेदं चायमकल्पितम् इत्यर्थेन ग्रासमं तदि
भागोपमीदृशः जडेनयः समावेशः सप्रतिच्छ
न्दकाकृतिः चैतन्येन समावेशस्तादात्म्येनाप
रं किल तेनाविकल्पासंवित्तिभावनाघत्रयेति
णी शिवतादात्म्यमापन्नासमावेशोऽत्र शाम्भवः
अविकल्पपथारूढो येन येन प्रविशेत् परा
सदाशिवान्तेनतेनेनशिवीभवेत् निर्मलेहृ
दये प्राग्स्फुरद्रूपं भाभासिनि प्रकाशेतत्सुख
नैव संविमर्शिनात्मना एवंपरेच्छाशक्त्यंशास
रूपायमिमं विना शाम्भवाख्यसमावेशमसम
त्तनिराभासितः॥ अथ मास्वनत्सिद्धाः पूरककुम्भ
करेचकाः प्राणस्यावस्थाविशेषास्तेषांमक
लमलयाकलादीनां प्रमातृणामुपयत्तेनेवसम्भ

वह्नियथा वासोन्मुखत्वेन प्राणानां यद्दहनमो
जकोरयान् स्वरमेवानपत्नानांतेधीरारेचकंवि
दुः द्वादशांगुलपर्यन्तबाह्यमाक्रमन्तोहृदः प्रा
णानामंगसंस्पर्शी यः स पूरक उच्यते अपानेसं
गते प्राणे यावन्नाभ्युदितो हृदि तावत्साकुम्भ
कावस्था योगिभिर्यानुभूयते इत्यादिना प्राणा
पानदशायामेवारोहावरोहक्रमेणस्थितावहि
तैर्योगिभिर्भूयते इति यद्योगशास्त्रेषु प्रतिपादि
तं तद्विषयावधानमुपदिशति ॥ मरुतोन्तर्ब
हिर्वापि वियद्युग्मानिवर्तनात् भैरव्या भैरवस्येत्थं
भैरवि व्यज्यते वपुः ॥ मरुतः प्राणस्यापानस्य च
अन्तर्बहिश्च यद्वियद्युग्मं हृदाकाशो द्वादशान्तश्च
यद्वियद्वयं ततो निवर्तनात्समावर्तनाभावेन त
त्क्षणमात्रमन्तर्मुखत्वेनावस्थानात्प्राणापानयो
र्मध्येरसंगतत्वाद्भैरवीस्वरूपस्य भैरवस्य वपुः अन्तः
स्वात्मभवानन्दाद्यारभ्य तदुल्लसत्तोत्तंपंविम
ले विश्वस्फुरणामिति कृतलक्षणं धर्मिधर्मात्मक
त्वेन शिवशक्तिद्वैधं प्रकाशविमर्शस्वरूपं परमा
र्थत एकमेव तत्वं प्रकटीभवेत् यत उक्तं भवति
हृदिस्थितानां प्राणापानात्प्राणस्योदयः बहिर्द्वाद

वि॰ भै॰ टी॰ १०

10

शांगुलपर्यन्ते आकाशे प्राणस्यास्तगतिः एवं बा
ह्याद्द्वादशान्तादपानोदयः हृत्प्रदेशपर्यन्ते त्वपान
स्यास्तम् एवमनवरतं बाह्याभ्यन्तरश्चैतान्कु
म्भकादीननारतं प्राणापानस्वभावान्स्वान्तद्वाद
येननायते गच्छन्नस्ति हृतो वापि जाग्रतः स्वपा।
तोऽपि वा एते न तोषमायान्ति प्रकृमाहि चलोऽनिल
रस्माद्ग्रन्थीमा सर्वेषां प्रमाणं पशुपतिस्तथा
दीनां च सर्वदा सर्वत्र रात्रिंदिवमहो प्राणायामः
सततं सिद्धः ३ कुम्भप्रयत्नानपेक्षः नैव स्वस्वभा
वनया बुद्धायहिस्थूलरिमोत्तराः एकरोतिपर
मातिबोधेनेनानुस्मरन् कुम्भकादीन्त्वरस्मात्त
त्तचक्रतीनं किंचनेसुकेः नैवपद्मा हृत्कमला
हरिश्चुतमंस्वेच्छया वपन्याणस्य मा प्राणारेचका
वस्था १ हृदयान्तकाशाद्बहिर्द्वादशांगुलपर्यन्तं
निस्सरतां प्राणानां मंगमं स्पर्शः पूरकः २ बहिः प्र
देशान्तरूपप्रयत्नं विनैवापानेप्रसाद्भूतेसति यो
गाप्रपूरणस्पर्शः सोऽपि पूरकः ३ अपाने प्रलीने
सतिहृदयाम्बाणोपियावआभ्युदितस्तावत्काले
कुम्भकावस्था ४ अस्यामवस्थायां योगिनामेवा
नुभवः इति प्राणापानस्वदेहाद्बहिरन्तश्च प्रा।

णायामपरः एवमपानोप्युत्थितं बहिरन्तश्चापा
नायामवान् यथा बहिराकाशेस्तंगते प्राणे।
यावद्ध्रोङ्गे नापानो भवेत् तावत्कालं बहिःपूरका
वस्थापानस्य तथाग्रपानस्य यामाद्वादशान्ता
दुस्थायपयहृण्णीनत्वेसोपि बहिःपूरकः २ तथा
बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तप्रदेशे पानस्य मध्यन्तर
स्यानिष्पन्नत्वदवयास्थितिः साकुम्भकदशापान
स्य ३ उदयं विनापदपानस्यान्तर्मुखत्वेन सबाह्यरे
चकः ४ इति प्राणपूरकाः पानपूरकरेचैषा प्रा
णायामाः एतान्स्वस्वभावत्वेन जानीयात् हृत्कं
ण्ठतालललाटरन्ध्रद्वादशान्ताः प्राणगतिविष
याः हृत्कन्दानन्दसंकोचविकासद्वादशान्ताश्च
पानगतिविषयाः तेणमस्तंगतप्राणमपानो
दयरहितमयत्नसिद्धं यद्दारस्यकुम्भकं तथास्त
णमस्तंगतापानेप्राणोदयरहितमयत्नसिद्धम
न्तःस्थकुम्भकं एतदेवपरमंपदम् मध्यरूपत्वात्
एतदेवमध्यं वासिष्ठे ब्रह्मदर्शने भुसुण्डोपाख्याने
एतन्नहास्यनोदृपंशुद्धेष्ठासापरैवचित् एततस्महा
भासमेतन्नाप्यनशोच्यते प्रस्तंगतवति प्राणेनपा
नेभ्युदयोन्मुखे बहिःकुम्भकमालम्ब्यचिरंभूयो।

वि॰
भै॰ टी॰
११

न शोचति अपानेऽस्तंगते प्राणे किंचिदभ्युदयो
न्मुखे अन्तःकुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच
ति इत्यादिना योगिगम्यप्राणापानमध्यदशा
विश्रान्त्याद्दृश्योरस्तिवर्णनात् प्रमाहृस्मभावेन
नन्नटिल्ववत्क्षणमात्रमन्तर्मुखत्वेनात् मध्यदशा
विर्भावः २ मध्यविकासेन प्राणापानयोः प्रवे
शनिर्गमाभावमाह ॥ न व्रजेन्न विशेच्छक्तिर्मरु
द्रूपा विकासिते निर्विकल्पतया मध्येनया भैर
वरूपता ॥ मरुद्रूपा शक्तिर्न व्रजेत् हृदो द्वादशा
न्तेन यायात् न च विशेत् द्वादशान्ताद्धृदयं न
गच्छेत् केवलं मध्यमध्यनाडीयान्निर्विकल्पहा
स्मयायतो विकासिते सति अस्यायं भावः दर्शना
दीनां सर्वशक्तीनां समूहस्वस्वविषयेषु गमप्रा
वेन प्रसृतिपक्षे स्वस्वभावं स्मरन्नाम्न केनचिदाप्यारम
वलोकनिर्विकल्पतया निमीलनोन्मीलनसमा
पिताङ्गगायव्यापकमध्यमभावहृद्यादध्यासि
तेन उभयविसर्गारणिविगलितसंकल्पभावा
क्रमविस्फारितकरणचक्रतया अन्तर्लक्ष्यो बहि
र्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता एषा वै भैरवीमुद्रा स।
घस्मरदशापिनीति भैरवमुद्रानुप्रविष्टत्वेनाते

सति मरुद्रूपाशक्तिर्न बहिः प्रसरेत् अनन्तः प्र
विशेत् एवंविधयानया भैरवरूपता भवेत् तथा
प्रशमितप्राणापानभावाभिव्यक्तभैरवीरूपता।
याभैरवरूपधारीयोगीभवतियतच्छ्लोकद्वयमथ
माथामाश्रयाणवीभूः ३ कुम्भितारेचितावापि
पूरितावायदाभवेत् तदन्तेशान्तनामासौशक्त्या
शान्तःप्रकाशते ॥ रेचितासतीकुम्भितावहिःप्र
रितावाकुम्भितान्तर्वदामरुद्रूपाशक्तिर्भवतितदा
तदन्तेयदाइमाभ्यासात् प्रशान्तकुम्भकावस्था
दयेभेदोपशमात्क्रान्ताख्याअसौशक्तिःशान्तःप
रमस्वभावःनामरूपातीतःप्रकाशतेभिव्यक्तश्च
भवति ४ आमूलात्किरणाभासांसूक्ष्मात्सूक्ष्मतरा
त्मिकाम् चिन्तयेत्तांद्विषट्कान्तेशाम्यन्तींभैरवोद
यः ॥ आमूलादाजन्माधाराद्द्वादशान्तंयावत्किर
णाभासांमरीचिरूपांक्रमात्क्रमं तनुंसोश्रयन्ती
तांमरुत्सुकिंचिन्तयेआपेत् कीदृशींद्विषट्का
न्तेद्वादशान्तेशाम्यन्तींरश्मिसूक्ष्मतमस्यापिध्येया
कारस्यध्यानप्रकर्षेणसापितस्यागतनाद्भैरवस्वरू
पताभवति ५ एतदेवप्रपंचयति ॥ उद्गच्छन्तींत
डिद्रूपांप्रतिचक्रंक्रमात्क्रमम् ऊर्ध्वंमुष्टित्रयंयाव

वि॰ भै॰ टी॰ १२

भावदनेमहोदयः ॥ तामेवशक्तिंतडिद्रूपांविशु
द्धस्थलदीप्योज्ज्वलांशक्तिचक्रं कन्दादिब्रह्मरन्ध्रा
न्तचक्रेभ्यः क्रमाउत्क्रमन्तीं उल्लसन्तींविभावये
त् यावसरंविश्वशरकंऊर्ध्वेशुषिरं द्वादशान्त
हीनतावन्महाभैरवैकात्म्य ९ क्रमाद्वादशकेन
स्यद्वादशान्तरभेदितम् स्थूलसूक्ष्मपराख्यया।
युक्तायुक्तान्ततःशिवः ॥ जन्माग्रमूलकन्दनाभि
हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रशक्तिव्या
पिन्याख्येयनक्रमाणांवक्राणांद्वादशकंक्रमेण
कुटिलाकमनाहतेनयुक्तंपदेनदेवद्वादशकंतन्म
ध्यानिक्रमेणाकारादिविसर्गान्तैर्द्वादशान्तैरेंति
ते षण्ठस्वरवर्जैर्द्वादशस्वरभेदैः प्रमेकंस्वाभावि
कंचलंदीप्यमितिस्थिमादोप्यानंस्फुटीकृतंततः
स्पन्दमानेनतेनोपिज्ञोतीरूपतांआमम् स्थूलंसूक्ष्मं
परमितिअभिधीयते सोपानपदक्रमे युक्तायुक्ता
परिमस्यन्ततःशून्येपरमशिवाभावः । वैखरी
मुद्रामाह ॥ तयामूर्धाग्रमूर्धानंमंनश्रूनेपसेनना
निर्विकल्पंमनःकृत्वामतैर्धैर्मर्वगोऽहमः ॥ तथा
जन्मादिवक्त्राक्रमेणशक्त्याशाणात्व्ययार्धचन्द्रा
त्मिकयामूर्धान्तेद्वादशान्तमापर्यन्तयानमेवद्वा

दशान्तं भ्रूक्षेपसेतुना भ्रूभेदनक्रमेण सेतुनैव वा
विश्रवाहं गुरूपदेशशक्त्या भङ्क्त्वा तदनन्तरं निर्विक
ल्पमनः कृत्वा सर्वोर्ध्वे द्वादशान्तादपि ऊर्ध्वे परमाका
शे सर्वव्यापकत्वं स्यात् ८ ॥ शिखिपक्षैश्चित्ररूपैर्म
ण्डलैः शून्यपञ्चकम् ध्यायतोऽनुत्तरे शून्ये प्रवेशो हृ
दये भवेत् ॥ मयूरस्य परागाणि ग्राधारत्वेनैषां स
त्वेनादृशैश्चित्ररूपैः स्वकैर्दीप्यमानैरपि अन्तर्ब
हिः शून्यरूपैः सादृश्येन शून्यपञ्चकम् अधोधो मध्य
पार्श्वहृदयस्थितं पञ्चेन्द्रियेषु शून्यरूपत्वं वा स्वहृदये
ध्यायतः परमाकाशसमावेशो भवेत् शिखिपा
त्तैश्चित्ररूपैरिति पाठे त्वयमर्थः शिखिपत्त्रवच्च
न्द्रकवच्चित्ररूपैः परमादिग्रहणाज्ञानारूपैर्मण्ड
लैः मण्डसमारेलानीदृशि मण्डलानीन्द्रिया
णि तैः शून्यपञ्चकं तन्मात्रत्वेनाध्यक्तत्वाच्छून्यरूपं
विषयपञ्चकं शब्दादिरूपं ध्यायतोऽनुत्तरे शून्ये भैरव
रूपे प्रवेशः समावेशो भवेदिति ९ ईदृशेन क्रमे
णैव यत्र कुत्रापि चिन्तनात् शून्ये कुड्ये परे पात्रे स्वयं
लीना वरप्रदा ॥ ईदृशेन क्रमेण हानादानक्रमेण।
श्रीक्रमेण गदाधारजन्मकन्दनाभिहृत्कण्ठता
लुभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रशक्तिव्यापिन्यन्तं यत्र

वि॰
भै॰टी॰
१२

ऊर्ध्वापि स्वात्मनोमध्ये स्वात्मवत्परज्ञापियो द्विशाका
रभाजनादौ यद्वापरेणार्धेनिर्मलचित्तशिष्यादौ
चित्तन्यस्मरणात्स्वयंलीनाहर्निशंस्वदेहान्तः क्रम
द्वादशकारोहणगाढतरध्यानावमर्शनबलात्स्व
यमेवलयामनीस्मृतिः वरप्रदाभवेत् परप्रका।
शादयात्मकोत्कृष्टवलप्रदायिनीभवति यदुक्तं
सर्वोर्मीणींरूपंसोपानपदक्रमेणसंश्रयतः परतत्व
रूढिलाभेपर्यन्तेशिवमयीभाव इति चिन्तनादिति
पाठेनसर्वैर्मंक्तोमरुस्थकिंश्रयमान्तेनेनविपरीण
मयमरुस्थकिः मणुकस्तमानुवर्तनीयानेनचि
न्तनादेनोः मरुस्थकिः सूर्येवाशेऊर्ध्वादेवास्वयं
लीनामनीवरप्रदेष्मन्वयः बाह्यस्थमऊर्ध्वादिकेपि
स्वात्मवशीवशाणाशक्तिक्रमद्वादशकंचिन्तनीय
मितितात्पर्यम् ॥२०॥ कपालान्तर्मनोन्यस्यतिष्ठन्मी
लितलोचनः क्रमेणमनसोदार्ढ्याल्लक्षयेल्लक्ष्य
मुत्तमम् ॥ शिरःकपालमध्येपरन्तश्छिद्रमस्तिनद
न्तेमनोन्यस्यकपालरन्ध्रस्थितेस्वप्रकाशेप्रभास्वरे
ज्योतिषिआलम्बनेधारणाध्यानसमाधीन्संपादयि
ताक्षिणिनेत्रः स्थितः सन्नुत्तमंलक्ष्यंलक्षयेत् बुध।
ज्योतिश्चिस्मिदर्शनमितिमायात् यद्वाकशाह्नेनय

या शक्तिः पालकः शिवसंज्ञया शिवशक्तिसमा
योगं कपाले परिपठ्यते इति तन्त्रकोशभ्रमाक
पालान्तः प्रकाशविमर्शस्वरूपमध्ये शक्तये
म्य जगत्कर्तृत्वं शक्तिर्मोक्षमहेश्वर इति नीमाशि
वशक्तिमयं सर्वं जगदिति विमर्शविषयं मनो।
न्मस्मीलितलोचनस्संरुद्धचित्तभेददृष्टिस्सन् स
र्वैर्नमेत्तत्त्वं पश्यतीत्यर्थः ३५ मध्यनाडीमध्यसं
स्था विससूत्राभरूपया ध्यानान्तर्व्योमया देव्या त।
या देवः प्रकाशते ॥ मध्यनाडी सुषुम्णाख्या मध्य।
संस्था हृदयमध्यस्था भवति इत्यतः सूक्ष्मत्वात्स्व
णालसूत्रतत्स्वरूपया ध्याते चिन्तितमन्तर्व्योम।
चिदाकाशात्मकं यस्यां सा तथाविधया देव्या देवः
प्रकाशः प्रकाशते मध्यनाड्यामन्तश्चिदाकाशा
त्मकं सूक्ष्ममेवालितमस्यामत्राणशक्तिः निस्सरतीति
विमर्शेन प्रकाशप्रादुर्भावः यद्वा मध्यनाडी मध्य।
संस्थाचासौ विससूत्राभरूपा इति विशेषणोभय
पदः समासः तथा च एवंविधया मरुच्छक्त्यानन्त
र्व्यचिन्तिकाशया देवः प्रकाशते इति ३६ ॥ कर।
रुद्धदृगस्त्रेण भ्रूभेदाद्द्वाररोधनात् दृष्टे बिन्दौ क्रमा
लीने तन्मध्ये परमा स्थितिः ॥ श्रोत्रघ्राणनेत्रादिक

वि.
भै.टी.
१४
25

मेणकराभ्यां कृत्वा निरुद्धचपलदृतिनानिमुकुलवत्स्था
णायेन तादृशस्य योगिनो ह्वेण भ्रूमध्यस्थग्रन्थि
विदारणाद्धेतोर्बिन्दोर्हृष्टेक्रमादेकाग्रताशकर्णां
लीनेसति हृद्गगनपद्ममध्ये स्य योगिनः परमात्मस्थि
तिभैरवाभिव्यक्तिः स्यादित्यर्थः अथमध्यालयः
करकृद्धटगस्त्रेण करेण नयेन द्वाररोधने सर्व।
द्वारस्थगने तस्माद्धेतोर्यो भ्रूभेदस्तस्माद्धेतोर्बि
न्दुदर्शने यद्वा द्वारं ब्रह्मद्वारं तस्य रोधने स्थगने
भ्रूमध्यकृतमेव ततोर्हेतोर्भ्रूमध्यग्रन्थिविदारणा
द्धेतोः परमं विदर्शनं अथवा रोधनादिति ल्यब्लो
पे पञ्चमी तेन सर्वद्वाररोधनं कृत्वा भ्रूग्रन्थिविदा
रणान्तं विस्त्रकाशः २२ धामान्तःक्षोभसम्भूत
सूक्ष्माग्नितिलकाकृतिम् बिन्दुं शिखान्ते हृदये ल
यान्ते ध्यायतो लयः॥ धाम्नो लोचनवर्तिनस्तेज
सोन्तःक्षोभेनान्तर्निष्पीडनादिना सम्भूतेन सू
क्ष्माग्नितिलकाकृतिं नयनरश्मिरूपं बिन्दुं द्वाद।
शान्ते हृदि ध्यायतो लयान्ते गलितविकल्पप
र्यवसाने तेजस्तत्त्वसमावेशः स्यादित्यर्थः यद्वा।
धाम्नो दीपादितेजसः यः प्रान्ते निर्वाणताप्राप्ति
समये क्षोभश्चाञ्चल्यं ततः सम्भूतेन सूक्ष्माग्नितिल

काकृतिं बिंदुं शिवोक्तां तेध्यायतः १४ अनाह
तेणाख्य कर्णे अभग्नशह्वे सरिद्द्रुते शह्वब्रह्मणि नि
ष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ पार्श्वकर्णौ यस्य ना
स्मिन् न पार्श्वकर्णौ यश्नाहृशपन्नरूपलभ्यते इ
ति केचित् तत्वतो हि अनाहतध्वनिः कर्णगो
चर एव श्रूयते इति साधकाः सरिद्वत् द्रुतवेग
वाहिनि यद्वा परिस्रुते इति पाठे परितः समन्ता
त्सर्वेषु प्रदेशेषु निर्गलिते श्रवणगोचरं गते इत्य
र्थः अभग्नशह्वे आहर्निशं विच्छेदनरहितशह्व
ते अनाहते नकेनचिदाहते स्वरसत एव उत्थि
ते नादे भट्टारकात्मनि शह्वब्रह्मणि योनिष्णातः
कृतधारणाध्यानसमाधिः स परं ब्रह्म भोगविब
द्धैव भवतीत्यर्थः १५ प्रणवादिसमुच्चारात्प्लु
तान्ते शून्यभावनात् शून्यया परया शक्त्या शून्यता
मेति भैरवि ॥ प्रणवादयः प्रणवप्रकाराः आदि
शह्वः प्रकारे यथा वेदप्रणवः ओंकारः शिवप्रण
वः हूंकारः मायाप्रणवः ह्रींकार इत्यादि बहवः
प्रकारास्तेषु हि एतेषां समुच्चारः कृतदीर्घ
प्लुतभेदेनोच्चारः तथाचाथर्वशिरोपनिषत् या
वसाने चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युती सर्ववर्णोपरु

वि.
भै.टी.
१५

15

षदैवत्या सर्वेषु ॐकारः प्लुतः तत्र तत्र प्रणवस्य प्लुत
स्वरमात्रः स्थूलमेतद्ध्रस्वो दीर्घः प्लुत इति ॐ ॐ ॐ
विरुक्ता चतुर्थः शान्तात्मा प्लुतप्रयोगेन समस्त
मोमिति प्रयुञ्ज्यात्मज्योतिः तत्कलावर्ण इति गुर्व
न्तरेषु सूक्ष्मप्रणवश्च निर्वहीर्घकालसमुच्चरेति यः
प्लुतः मात्रात्रयपरिमितो वर्णः एवं विप्लुतात्मेन
नविश्रान्तो बिन्द्वादिअमेयानारोहणं सूक्ष्मभावना
सूक्ष्मपावेद्यसूक्ष्मतामाप्य पराशान्ता सूक्ष्मतामेव
भेदस्फूर्तिपरभैरवतामाप्नोति अर्धमात्रा याः प्लुतो
च्चारणेन हि तस्माद्भवन्ति बिन्द्वर्धचन्द्राद्याः निष्प
न्ना भवन्ति अत एव समुदायशमात्रत्वं एव ब्रह्मबोध
यति प्लुतोच्चारणमिति तत्कलापि परन्ते सूक्ष्म
मुच्चारयितुमशक्या अर्धमात्रात्मक मत एव विमा
त्रस्वरूपं तरपि समस्तमन्ते भवति प्रणवार्थस्य अ
कारमकारान्तस्य परब्रह्मणो व्यस्तत्वेन वाचकाः
चतुर्थेनार्धमात्रास्वरूपेणान्तरेण समस्तब्रह्मत
त्ववत्ति प्रणवस्तस्य वाचकः प्रणव इति मापान्
सर्वविकारातीतं ब्रह्मरीयं धामानवच्छेदेन मात्मा
कमेकं तन्मयं अर्धमात्राविषयः परामर्शनी
यति हि विशिष्टस्वरूपतास्फुरणमेव परामर्शो विम

स्यन्नीवितं तत्र समस्तभावतिशान्मकसंवि
त्मपपरमेश्वरपरामर्शात्मैवावाकार्थेपटवच
नेवर्णांवचनेनदंशांशवचनमितिवामायेन
प्रणवादिबीजपिण्डनदेशगतमेवशब्दतन्तु
त्वंवाचकत्वमिति परिशुर्णोहितीयपरमशि
ववाचकः प्रणवश्तितिर्णयः पञ्चीमामन्त्र
इन्तः त्रयीतितोहमीत्रिभुवनमयोगीनपिस
रानकारायैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधमीणांविकृति
नुरीयंनेयामध्वनिभिरवरुध्यानमण्डमिस्तम
स्तंव्यस्तंत्वांशरणदरण्णेमोमितिपदमिति १९
पस्यकस्यापिवर्णस्यपूर्वोक्तावत्तुभावयेत् अम
पाश्रूत्पभूतोसौश्रूमाकारःशुभाभवेत् ॥ पूर्वोक्ता
विति उक्ष्विचाररिगाविरामोश्रूमयानुगतनया
भावयेत् श्रूमयेतिप्रागवत् प्रमाणत्तःश्रूमाका
रः त्रिहमदेहादिप्रमात्रनाभिमानः १२ ॥ तन्मा
द्विवाद्यशाहेषुदीर्वेषुक्रमसंस्थितैः अनन्यचेताः
प्रयत्नेपरव्योमवपुर्भवेत् ॥ तन्त्रीरादिवपवःपे
योनानितन्त्रादीतिचनातिवाद्यानिवास्तोपद्र
वाणिशाततन्त्रीपरिवादिनीतम्बुवीणादीतिते
षोपशाहाः सूर्कनामकाः स्वराक्रमस्थितादीर्वेष

बहलेषुतेषुविषयेषोनसचेताः तदालम्बन
विनिवृत्तिसन्तानयुक्तः नभस्खह्लैकायततयाप
रमाकाशतनुर्भवेत् प्रशान्तेतस्खह्लनिवृत्तो आ
लम्बनान्तरानुदयेपरव्योमसमावेशः दीवी।
तानसचेतस्तोविनोहेतः एवंस्थूलवर्णक्रमा
नन्तरंबिन्द्वादिप्रमेयानारोहणलक्षणोपगतेष्
सभावनायुक्ताधनात्स्वसमन्वार्थमात्रान्तारो
हदशायांतनान्तेशून्यधारणामाह ॥१८॥ पिण्ड
मन्त्रस्यसर्वस्यस्थूलवर्णक्रमेणतु अर्धेन्दुबिन्दु
नादान्तशून्योच्चाराद्भवेच्छिवः ॥ पिण्डमन्त्रः ह
स्रक्षादिरूपः अस्यस्थूलोवर्णक्रमः हकाराच्च।
क्षतिषहस्वरान्तः अस्यनवात्मकस्यपरंबिन्दुस्त
तोर्धचन्द्रः अनन्तरंनादः एतस्यस्वकीयच्छाया
पुरुषदर्शनादिसमयेबिन्द्वर्धचन्द्रनादानामन्ते
पर्यवसानेशून्यरूपान्मनोच्चारात्परमशिवीभावः।
स्थूलवर्णक्रमेणेतिविशेषणोपादानेनस्थूल
वर्णक्रमेणोपलक्षितस्यपिण्डमन्त्रस्यसर्वेः य
यष्ककारादीनांमनोच्चारसम्भवः नत्वाप्यव
र्णानिष्पन्नमनोच्चारस्यवाकस्यशास्त्रप्रसिद्धत्वे
वयदाहरणानि: ऊकारोसकृत्स्वदीर्घमतर

ति श्रुयेतेवमाद्यः नाभ्यादिद्वादशान्तं यावत्स्व
णावसोपाणोद्घारोहक्रमेनाभावकारं हृदि उ
कारं घ्रानते मकारं भ्रूमध्ये बिन्दुं ललाटेर्धचन्द्रं
ललाटोर्ध्वे निरोधिनीं शिरसि नादं ब्रह्मरन्ध्रे ना
दान्तं शक्तिं त्वक्स्थां व्यापिनीं शिखामूलस्थां सम
नां शिखान्तस्थां उन्मनीं मूलं च द्वादशान्तं यावा
सोऽ उशाम्भमिकाग्रमूलं च समदशेति रज्जनेद्वा
दशान्तःस्थ परमशिवे व्योमाकारे स्वमात्मानं भा
वयेदित्येवं लक्षणं कलादीनां सम्प्रदायमुपदिश
ति पिण्डमन्त्रस्येति ग्रन्थ बिन्दुर्धचन्द्रनादान्तेति प
ठनीयं बिन्दोरनन्तरं ह्यर्धचन्द्रोधारः पञ्चशरीरं
षट्चक्राधारेन्द्रूपो यो मन्त्रः प्रणवाख्यः सोहंरू
पो वा सोहमित्यत्र सकारहकाररूपस्लोलोपे ओ
मित्यवशिष्यते यत्नोयं नाभ्यादिद्वादशान्तं याव
त्पिण्डे विभक्तः अतः पिण्डमन्त्र ओंकारः सोहमि
सजपागाभिन्नः हृदयविषये सर्वं ध्वनति य उ
क्तं ओमिति स्फुरदव्यक्तरस्यनाहतं गर्भगुम्फितमस
मस्तवाङ्मयम् इत्युनीतिहृदिय सर्वं पदं तत्सद
नेरमुणास्तेहेम हृइति हृत्कण्ठतात्वादिक्रमेण
साद्वादशमात्राप्रकारायाउन्मन्यन्तास्थानान्तरे

पुनाभ्यादिपुशिखान्तावधिप्रविभज्य स्थितस्य
स्यः स्थूलो वर्णक्रमः उच्चार्यान्तरपरिपाटी
नाभिहृत्तालुनेत्रपुरिमात्रात्रयस्योच्चार्यत्वात्स्थू।
लत्वं बिन्द्वन्तानां स्थूलवर्णानामुच्चारणकालो
मात्रा बिन्द्वादिसमनान्तानां अर्धमात्रा तदूर्ध्वं परम
शिवस्यानंतया स्थूलालक्षणाउच्चाउपलक्षितस्य
पिण्डमन्त्रस्य बिन्द्वर्धचन्द्रनादान्तसूक्ष्माः प्रवृत्तनि।
रोधिनीनादशक्तिव्यापिनीसमनाप्रवृत्ताप्रति
ष्ठव्याः सूक्ष्माशाहं नतु मनोउन्मैवं तेनायमर्थः।
बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिनीनादनादान्तशक्तिव्यापिनी
समनोन्मनीनामुच्चारा द्वादशमात्रोच्चारकालभा
वनया शिवपदं भवेत् यद्वा प्रकारादिसमनान्ता
नां मात्राणां सूक्ष्मोच्चारक्लृप्तनाविमर्शनात् उन्म
नारूपपरमशिवीभावो भवेत् समनान्तस्य वि
श्वस्य हेयत्वात् उन्मनापरतत्त्वसमावेश उपादेयः
उन्मनादेवीलक्षणमाह नेत्रतन्त्रे सा शक्तिः पर
मा सूक्ष्मा उन्मना शिवरूपिणी प्रक्लिन्नमात्रमा।
मानंतोव्यसोभयनेतदा समनामाविनिर्दिष्टा
शक्तिः सर्वाध्ववर्तिनी कोटीकरोति या विश्वं सं
हृत्य सृजते पुनः अण्डलाबामहाशक्तिरुती

याणुप्रवर्तते ध्वनिरूपो यदा स्फोटस्वरूपाच्छि
व विग्रहात् प्रसरत्यतिवेगेन ध्वनिनापूरयं जगत्
स नादो देवदेवेशः प्रोक्तश्चैव सदाशिवः अयं नादा
त्तोऽप्यनुप्रविष्टः ध्वनिरध्वगतो यत्र विश्राम्यति
रोधतः निरोधिनीति विख्याता सर्वदेवनिरोधि
का निरुद्धस्य महेशत्वमहिमा न प्रवर्तते असं
ख्याताः स्तकोटयो वै मन्त्राणां तत्र संस्थिताः लभा
नेन त्र विशन्ते यावेयं निरोधिकाख्यामाश्रीक
लास बिन्दुश्च रवः स्मृतः यदा शिवात्मने नमृश्यिंपत
त्तिसृष्टिकारणम् आप्यायतत्त्वमेवैतेन सोऽयं चन्द्र
तिस्मृतः एष चार्धेन्दुः बिन्दुपदार्धमारोहतां स
हारः सर्वभूतानां नादाद्रूपो बोधतां तत्सृष्टिकार
णमेव च मकारो यस्तु वै रुद्रो वर्णसंवादरूपमः य
दास्थितिं तल्लभते सोऽनुत्वं सृष्टिकारणम् प्रतिष्ठा
ख्योऽकारस्तु विस्पष्टाता द्वययमो १९॥ निजदेहे
सर्वदिक्कं युगपद्भावयेद्वियत् निर्विकल्पमनास्त
स्य वियत्सर्वं प्रवर्तते॥ एकाग्रमनास्सर्वोऽनुदिनश
यतः इति ऐणवामेह ष्टतस्य मूलक्रमेण शून्यं भावये
त् ततस्तस्य परमाकाशसमावेशः २०॥ पृष्ठशू
न्यं मूलशून्यं युगपद्भावयेच्च यः शरीरनिरपेक्षिण्य

ने॰ शक्त्या शून्यमना भवेत् ॥ ऊर्ध्वाधः शून्यभावनया
लो टी॰ निराश्रयदेहसम्बन्धो शरीरनिरपेक्षणीयत्वेन शक्तेः ११
१८ इष्टशून्यं मूलशून्यं हृच्छून्यं भावयेत्स्थिरम् । युगप
न्निर्विकल्पत्वान्निर्विकल्पोदयस्ततः ॥ इष्टे ऊर्ध्वं ब्र
ह्मरन्ध्रं शून्यतया भावयेत् मूलमपि अधोदेशा
त्मकं यथेयं तदपि शून्यमिति भावयेत् हृच्छून्यं ।
हृदयमध्येपि प्रमाणात्मकं शून्यतया भावयेत् भा
वकस्यापि हृद्देशमध्यवर्तिनः शून्यतया अपि काचि
न्मितिक्रियाविशेषणम् निर्विकल्पस्य विज्ञानस्य
उदयः अभिव्यक्तिः श्रीवासुदेवोप्याह ऊर्ध्वशून्यम
धःशून्यं मध्ये शून्यं निराश्रयम् त्रिशून्यं योभिजा ।
नाति स भवेत्कलनन्दन इति कलं देहादि शान्त ।
त्वं परमाकाशत्वनिष्पादनेनानन्दमयं करोति इ
त्यर्थः ॥२३॥ तनूदेशे शून्यमेवैतत्क्षणमात्रं विभावयेत्
निर्विकल्पं निर्विकल्पो निर्विकल्पस्वरूपभाक् ॥
तनूशब्द ऊकारान्तः स्त्रियां तनुस्तनूरित्यमरः
तनूदेशे परिमितग्राहकपदे शून्यतैव इयेतावन्मात्रं
क्षणमल्पकालमपि निर्विकल्पकतया भावयेत् कि
मूर्धाधरादिशून्यभावनयेत्याशयः निर्विकल्प इति
निरालम्बनताप्रतिपत्त्या अनाहितत्रासः २४ सर्वं

देहगतं द्रव्यं वियद्व्याप्तं मृगेक्षणे विभावयेत्तत
स्तस्य भावना सा स्थिरा भवेत्॥ शोकस्य भाव।
नायस्य नकृतिनिस्तदयम् ध्यातृस्वदेहगतमस्थि
मांसादि सर्वं द्रव्यं वियता व्याप्तं विशेषेण भावयेत्
नेदनन्तरं तस्य यमिनस्सा भावना उपवीयसूमवा
सना दृढा भवेत् ४७॥ देहान्तरे त्वग्विभागं भित्ति
भूतं विचिन्तयेत् न किंचिदन्तरे तस्य ध्यायन्नध्ये
यभाग्भवेत्॥ देहान्तरे स्वस्मिन्देहविषये त्वग्लक्ष
णो यो विशिष्टो बहिष्ठो भागः तं भित्तिभूतं तद्बा
ह्यभित्तिकल्पं भावयेत् तस्य चान्तर्न किंचिदस्तीति
ध्यायन्नपि अध्येयभाक् परब्रह्मस्वरूपः स्यात् पूर्व
वत्कथमात्मभावोपशमात् ४८॥ हृद्याकाशे नि
लीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः अनन्यचेताः सुभगे प
रं सौभाग्यमाप्नुयात्॥ हृदि भवे हृद्ये देहादिरिणिचा।
काशे प्राणापानान्तरालपदे निलीनमक्षं मनस्त।
द्वारेण वा येल्लियवकेपस्यतादृक् ऊर्ध्वाधरगतप
द्मसम्पुटमध्यं गतो भावनयानुप्रविष्टः ऊर्ध्वगतप
द्मे प्रमाणे अधरगते प्रमेयम् तयोर्मध्ये चिन्मात्रा
त्मप्रमातरि स्वस्वरूपे स्थितः अत एव नाम अस्मि
न्चिन्मात्रातिरिक्ते चेतो यस्य तादृशः सन् परं सौभा

वि० गं विश्वेश्वरतास्वरूपं परमानन्दं विकासेन स्फुरणी
भै० टी० यत्नो शाम्भोस्य वशमेयादिरूपस्य संसारस्य निमेषो
१९ न्मेषात्मकसंकोचधर्मकत्वान्ममसंश्टेन रूपेण
19 विश्वकाशनामभिनिविशमाने विमर्शेन दाक्षुरि।
ने विक्षेपशमनीत्यर्थः ॥२९॥ सर्वतः स्वशरीरस्य द्वा
दशान्ते मनोलयात् । दृढबुद्धेर्दृढीभूतं तत्त्वलक्ष्यं
प्रवर्तते ॥ सर्वतो रोमकूपान्तरेष्वपि चैतन्यस्य
प्रवेशेन शरीरे द्वादशान्ते योऽस्ति तत्र दृढीभूतं
शमैकाग्रं मनोलयाद्धि श्रान्तिहीनो दृढबुद्धेर्यो
गिनस्तत्त्वलक्ष्यं परतत्त्वप्रकाशरूपं प्रवर्तते प्रस
रति ॥३०॥ यथा तथा यत्र तत्र द्वादशान्ते मनः क्षि
पेत् । प्रतिक्षणं क्षीणवृत्तेर्वैलक्षण्यं दिनैर्भवेत् ॥
यथा तथेति स्वरसोचितेन येन केन संविन्यासप्र
प्रकारेण यत्र तत्रेति सर्वाक्षेषु मध्यात् यस्मिन्न
स्मिन्प्रदेशे द्वादशान्ते प्रतिक्षणं कुर्वन् मनः क्षि
पेत् एकाग्रीकुर्यात् । अस्य क्षीणवृत्तेः प्रशान्तचा
ञ्चल्यस्याऽस्य दिनैरल्पैरेव कालेन वैलक्षण्यं प्र
लोमान्यपरभैरवरूपता भवति । यथा यथा यत्र य
त्रेति पाठे न येन येन प्रकारेण यस्मिन्यस्मिन्विषये
मनो निक्षेपणं तथा तथा न वैलक्षण्यं भवेदि

मत्वयः २८॥ कालाग्निना कालपदादुत्थितेन स्व
कं पुरम् । प्लुष्टं विचिन्तयेदन्ते शान्ताभासस्तदा
भवेत्॥ ॐ रत्नरयथैनतेदाहयाभिनमइतिदा
क्षिणपादांगुष्ठात्कालाग्निरुद्रमुत्थितेन ध्यानात
ज्वालया शरीरं भस्मीभूतं भावयेदिमेन दाहक का
लाग्निनेति कालपदादुत्था गुष्ठात्स्वकं पुरमात्मी
यं देहमेव गृगुले शरीरदाहादिचिन्तनशक्त्या भा
वनाध्यानमेघोप्याणवोपायः २९॥ एवमेव ज
गत्सर्वं दग्धं ध्यात्वा विकल्पतः अनन्यचेतसः पुं
सः पुंभावः परमो भवेत्॥ कालाग्निनाउत्थितेन स
र्वमिति देहस्यैवाह्यस्येव परमः पुंभावः अपरिमि
तप्रमातृभैरवनाशनि श्लिष्टीकृपारणार्थं पवदकी
कृतेः परं त्रपूर्वस्य परदाहचिन्तनमुक्तमिह सर्व
जगद्दाहभावनेति विशेषः ३०॥ स्वदेहे जगतो
वापि सूक्ष्मसूक्ष्मतराणि च तत्त्वानि यानि नितयं
ध्यात्वान्ते शून्यते परा॥ निजदेहविषये अथवा
सर्वस्य जगतः सम्बन्धीनि यानि सूक्ष्माणि सूक्ष्म
तराणि च तत्त्वानि प्रकृतिमहदहंकारादीनि तथा
पृथिव्यादीनि तद्विकारभूतानि मांसादीनि च या
नि सन्ति तेषां निलयं स्वस्वकारणे प्रमनिदशायां

वि॰
भै॰
टी॰
२॰
20

लयं ध्यात्वा पर्यन्ते परा देवी प्रकटीभवेत् तत्त्वा
नि यानि तानि लयमिति पाठे तु सर्वतत्त्वानि लयं या
न्ति न इत्यत्रापि एवं इति ध्यात्वा परा भट्टारिका
विर्भावः ३९ पीनां च स्थूलां शक्तिं ध्यात्वा द्वाद
शगोचरे प्रविश्य हृदये ध्यायन्मुक्तः स्वातन्त्र्यमा
प्नुयात् ॥ प्राणशक्तिमादौ पीनां पीवरां ततः क्र
मेण कृशां सूक्ष्मां भवन्तीं प्राणायामविधिना द्वा
दशान्ते ध्यात्वा हृदये च ध्यायन् स स्वतन्त्रः परमे
श्वररूपः स्यात् ४० भुवनाध्वादिरूपेण चिन्तयेत्
क्रमशोऽखिलम् स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते
मनोलयः ॥ स्थूलसूक्ष्मपरात्मकभुवनाध्वादि
षडध्वभावं जगद्यायेदिमाह भुवनाध्वेति त्रय
मत्रार्थः वर्णमन्त्रपदकलातत्त्वभुवनाख्यस्य
षडध्वनोऽपि परसूक्ष्मस्थूलरूपतावस्थितत्वाच्च
क तद्वाच्याभासरूपक्रियाशक्तिस्फारस्वरूपत्वं
तत्राप्यभेदेन विश्वविमर्शात्मिवर्णाः भेदाभेदा
भ्यां मन्त्राः भेदेन पदानि पूर्वः पूर्वस्याधार उत्तरव्या
पकत्वेन स्थितः उत्तरउत्तरः पूर्वं च व्याप्यतयान्त
र्भवतीति सर्वं सर्वज्ञात्ति प्रत्यवगर्भीकृतेन
राध्वपंचकेनाधश्च ड्रिल्लतत्त्वशास्त्रेवोदिता

तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे भुवनव्यापिता तत्त्वेषु तत्त्वा
दिशिवान्तके व्यापकानि च षड्विंशन्मन्त्रवर्णप
दात्मकाः तत्त्वान्तर्भाविनः सर्वे वाच्यवाचकयो
गतः कलान्तर्भाविनस्ते वै निवृत्याद्याश्च ताः स्मृ
ता इति भूतत्त्वादिशिवान्तयानि भुवनानि तद्व्या
पकत्वं तत्त्वेषु तानि च तत्त्वानि व्यापकानि षड्विंश
त् येन तेषु त्रयोध्वानः मन्त्रवर्णपदात्मकाः पंचा
शत्पदानि तत्त्वात्मसम्बन्धीनि पञ्चाशीतिः ते च
सर्वे तत्त्वान्तर्भाविनः तत्त्वाम्यन्तर्भावयन्तीति कु
तो कथं वाच्यवाचकयोगतः तत्त्वादीनि वाच्या
नि मन्त्रादयो वाचकाः कलाशोधने हि तायाः प्र
स्ततत्त्वान्तरन्तर्भावेनावमेव शोधनामाह कलान्त
र्भाविनश्चेति अस्य सर्वाध्वव्याप्त्यपि एतार्थः प
रमेश्वरस्वरोनन्तरनः स्वतन्त्रभट्टारकाः उन्मना
ख्यायास्वस्थानत्वाश्रमाद्याद्दितिमन्त्रमनन्तेवा
च्यवाचकरूपेस्वभिन्नोस्वातन्त्र्यकमप्यधिकमिव
शुद्धरूपदर्शमासयति तद्वाचकं ग्राहकभागा
वस्थितं परसूक्ष्मस्थूलभेदेन वर्णमन्त्रपदात्मकं
त्रिधा वाच्यमपि ग्राह्यभागाभिनिविष्टं कलात
त्त्वभुवनात्मकं तथैव वर्णास्यभेदविमर्शसारः

वि
टी.
२१

किंचित्स्थौल्येनभेदाभेदविमर्शावगमकपदरूपत
याभान्तिनादात्मकमन्त्ररूपतामाविश्य ततोपि
स्थौल्येनभेदविमर्शावगमकपदरूपतयाभान्ति
एवंवाच्यरूपापारमेश्वरीकलाख्याशक्तिरुत्तरो
त्तरवैशिष्ट्येनतत्त्वभुवनात्मतांगृह्णातिवस्तुत
श्चैकरूपैवपारमेश्वरीशक्तिःस्फुरतितथापिस्व
स्वातन्त्र्याद्दर्पणनगरवत्क्रममप्यादर्शयतिक्रमो
पिचपूर्वंपूर्वंमुत्तरत्रव्यापकतयास्थितेस्सदिवा
यदादौउत्तरस्मुत्तरंतत्सर्वंतत्रशक्त्यात्मनास्थितंह्र।
त्तरवत्सबीजइतिसर्वंसर्वात्मकमेव अतएव
पंचतत्त्वदीक्षायामनाश्रितान्ततत्त्वपर्यन्ताभूतव्या।
प्तिर्भविष्यति एवंचैकैकोपिश्रमाद्याभावोवाव
स्तुतः षडध्वस्फाररूपपारमेशशक्तिमयादिहान्त
परामर्शसाराहन्ताविश्रान्तितत्त्वः परभैरवरूप
एवएवंभुवनाध्वादिषडध्वात्मकंसर्वंजगद्विमर्श
नतस्थूलतरंकिंचित्स्थूलेविगाल्यतेचसूक्ष्मेवि।
लीनंकृत्वातेनपरेचिन्मात्रबोधे इत्थमध्वप्रक्रिय
याशैवतत्त्वविमर्शात्मिकयामहोदयस्सर्वः त
त्ततत्त्वक्रमेणापिस्वमनाभावनेयमुक्ताभुव
नादित्रयंवाच्यंपदादिवाचकत्रयम् शक्तिरेन।

स्वाध्वषट्के शक्तिमांस्तु महेश्वरः इतिसेयहृः
उक्तेचक्रमेकाएकमावल्लो त्रयीसमवचनत्वेनगम
मयेत्रितयवर्त्मनि स्थितोयः शक्तिसहितस्तत्र
परमस्तेश्वर इमयमत्रेणाध्यायोपदिष्टोर्थः प्र
पमसमन्त्रैरक्षोन्मेषलत्तणात्रयीकृतस्वरूपा तत
श्चानन्देशानोर्मिषाण्ठस्वरूपं समके चत्वारः स
म्यक्स्वरवर्णाः प्रथममन्त्रसारविसर्गेनोपल
त्तणेनत्मयेनस्वरूपेणोडशकलात्मरूपस्वा
भावेत्रितयवर्त्मनिवर्णमन्त्रपदस्वरूपाध्वत्रय
वाचकरूपे अभेदभेदाभेदभेदात्मयभूते योम
स्नेत्रयः कालदेशापहारीबोधात्मा परमेश्वरः
शक्तिसहितः कलाख्यायास्तशाल्मा तत्त्वभुवन
लत्तणस्याध्वत्रयस्य वाच्यात्वेन स्थितस्तम् एवंवि
धस्याध्वद्वयस्य परस्तत्त्वस्थूलरूपत्वेनैवं वाच्यस्य
वाचकात्मभूतत्वेन हि व्याप्तिः देशाध्वा त्रितयव
र्त्मनीसत्केशेषं प्रवीक्ष्यमेवमत्तम् ११ अस्य
वेस्यविश्वस्यापधेको भमन्ततः अर्थप्रक्रिया
यानन्तैशैवध्यात्वा महोदयः ॥ शिवः प्रकाशवि
मर्शात्मा परमेश्वरः नस्यादेशैवेनतं स्वरूपं ध्या
त्वा महोदयः प्रकाशाभिव्यक्तिः तेन भवनत।

वि॰ टी॰ २२

सकलात्मको वाच्यवर्गः प्रकाशपरमार्थः वर्णा
मन्त्रपदस्वरूपो वाचकसमूहो विमर्शवपुः श्वभ
यसंसर्गोरणीस्वभावा उन्मेषनिमेषशक्तिद्वय
यौगपद्यानुभवचमत्कारं ध्यायेत् भुवनाध्व
पर्यन्तेष्वखिलजगतः शिवाद्भिन्नान किंचिदिति ज
गद्रूपं प्रकाशिवमेव ध्यायतो महोदयः स्यात् २
तानीवाशुश्रमालम्बनक्रमेणादिशति २४॥
विश्वमेतन्महादेवि शून्यभूतं विचिन्तयेत् तत्रैव
च मनो लीनं ततस्तल्लयभाजनम्॥ विश्वमिति
जगच्छून्यभूतं शून्यमातिशून्यतामात्मेन तत्रलयस्त
न्मयीभावः २५ घटादिभाजने दृष्टिं भित्तीस्त्यक्त्वा
विनिक्षिपेत् तल्लयं तत्क्षणाद्गत्वा तल्लयात्तन्मयो
भवेत् घतः सुषिरं वस्तु निपार्श्वानि त्यक्त्वा दृष्टिं क्षि
पेत् तत्रैव लयाद्धि भ्रान्तेः परब्रह्मसमाविष्टो भवे
त् २६॥ दृष्टिबन्धनभावनामाह॥ निर्वृक्षगिरि
भित्यादिदेशे दृष्टिं विनिक्षिपेत् विलीने मानसे भा
वे वृत्तिक्षीणः प्रजायते॥ निर्वृक्षादिदेशः शून्यादि
क तत्र दृष्टिं क्षेपात्मानसे भावे चित्तस्वरूपे आलम्ब
नाभावाद्विलीने गलिते सति योगी वृत्तिक्षीणः
क्षीणसमस्तवृत्तिः महाप्रकाशरूपो भवति २७

निश्चलस्वभावनामाह ॥ उभयोर्भावयोर्ज्ञाने ध्या
त्वामध्यंसमाश्रयेत् युगपच्चद्वयंत्यक्त्वामध्येत
त्वंप्रकाशते ॥ भावद्वयस्यप्रतीतिकालेमध्यम।
न्तरालंतद्द्वयग्रहणावच्छेदेनसूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यम
ध्यमैकाग्र्येणाश्रयेत् ततएवच तद्द्वयंयुग
पत्त्यक्त्वा अनालोचनेनपरिहृत्यमध्ययोगिनस्तत्त्वम
ध्येयपेयंधामप्रस्फुरते ६१ ध्येयाकारभावनामा
ह ॥ भावेत्यक्तेनिरुद्धाचिन्नैवभावान्तरंव्रजेत् तदा
तन्मध्यभावेनविकसत्यतिभावना भावेएकस्मि
न्त्यक्तेनिरुद्धास्वीकृतामध्यपदस्मृत्यन्तरेपिप्रमा
भावनाप्रतिविकसति ६२ पुनःशाम्भवीभूमिका
माह ॥ सर्वंदेहंचिन्मयंहिजगद्वापरिभावयेत्
युगपन्निर्विकल्पेनमनसापरमोदयः ॥ आपद
केशान्तंसर्वंदेहंचिन्मयंप्रमेयंचिदेकरूपंयुगप
द्रूपंजगद्वासर्वंनिर्विकल्पेनमनसास्फुरद्विश्व
मत्कारमात्रापरितोन्तर्बहिश्चभावयेत् प्रकाश
मानंनपृथक्प्रकाशात्स्याद्येत्समानत्वानुपप
त्तेरितिन्यायात्प्रकाशःप्रकाशनेरतिभावयेत् ६३
वायुद्वयस्यसंघट्टादन्तर्वाबहिरन्ततः योगीसम
त्वविज्ञानसमुद्गमनभाजनम् ॥ अन्तःहृदयेबहि

वि॰
टी॰
२२
23

हृद्दशान्ते अन्तः प्रवेशनिर्गमनयोः पर्यवसा
ने प्राणापानसंघट्टमनुहिवित भेदे निर्गमप्रवे
शविनाकृतं सूक्ष्मकसंध्यानामसमहर्षिलमुद
येत् ४॥ सर्वं जगत्स्वदेहं वा स्वानन्दभरितं स्मरेत्
युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत्॥ स्वानन्द
भरितं सकलविषयात्मानं देहात्मानं न स्वानन्देन
भरितं स्वानन्दभरितं स्वकीयचिदानन्दपूर्णं सर्वं
विन्तयेत् पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुद
च्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते
इति वाजसनेयब्राह्मणश्रुतेः ब्रह्मध्यानचिद्रसा।
रूपस्य जगतोपि भासनात्सर्वं देहं चिन्मयं हीति
सर्वस्याः प्रकाशधारणायाः सकाशाद्विशेषः ६२
ऊहनेन प्रयोगेन सद्य एव मनोगतया समुदेति म
हानन्दयेन तत्रैव प्रकाशते॥ सद्य एव विस्मयजन
कः प्रसन्नमायाप्रयोगः ऊहनप्रयोगः पेन्द्रजा
लिकरचितमायीयोद्यानान्वितचित्रकुसुमद्रु
लतादितस्य स्वात्मविहरणस्थानं गच्छेदनपुनस्तत्सं
योजनाद्यपद्रुत लजनक ऊहनप्रयोगदर्शने यो
गिनो निर्विकल्पावस्थानन्तरमेव भवेदित्यर्थः ६३
अधुना प्राणापानगतिविच्छेदविधियोगाभ्यास

कालेपिपरमाणन्तावाभिः स्वयमेवयदाभवेत्तदु
पदेशमाह ॥ सर्वस्रोतोनिरोधेनप्राणशक्त्योर्ध्व
पाशनैः पिपीलस्पर्शवेलायांप्रयत्नेपरमेस्थ्व
म् ॥ श्रोत्रवत्तनोमानुखेगश्रोपस्थरन्ध्रनिरोधे
नाधाराद्द्वादशान्तंयावदूर्ध्वक्रमेणवहन्प्राणप्राण
णस्माद्द्वादशान्तेशान्तविषयानुभवसमयेपिपी
लिकायाइवशनैश्चरतःप्राणस्ययःस्पर्शःजन्मा
ग्रादिसकाशान्मूलकन्दादिस्थानस्पर्शःतद्वेला
यांयोगिनोहिपरीतत्वे प्रवृत्तःस्थानाद्स्थाया
यामुख्यान्तेप्राणायामस्तत्रेयंयोगशास्त्रप्रक्रि
याश्रीभगवतापातंजलिनानिगदिताबाह्या
भ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिःपरिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मइतिश्वासप्रश्वासयोःप्राणापानयोर्म
योर्यागतिःपुरुषप्रयत्नविशेषेणतस्याविच्छे
दनिरोधःप्राणायामःतस्मिन्श्वासप्रश्वासयोर्ग
तिविच्छेदलक्षणःप्राणायामइतिसूत्रकेबाह्य।
गतिनिरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिःपूरकः आन्तरग
तिनिरोधरूपत्वादान्तरीवृत्तीरेचकः केचित्तु।
बाह्यशब्देनरेचकआन्तरशब्देनपूरकोव्याख्या।
तः पूरकाद्युभयगतिनिरोधस्तम्भस्तवृत्तिःकु

वि. म्भकः तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोस्तत्कृते
टी. व विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति तद्वत् सर्वव
२५ (25) ताप्रसरणप्रयत्नो न विधारणेनापि रेचनप्रयत्नो
न विधारणं किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं
परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि
मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नावरु
द्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मभूतोवतिष्ठते न तु पूरय
ति येन पूरकः न तु रेचयति येन रेचक इति त्रिवि
धोयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया च परी
क्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति यथा घनीभूतस्तू
लपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च
भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येना
भ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्षतया सूक्ष्मोपि संपद्यते
तथा हि हृदयाद्विनिर्गम्य नासाग्रसंमुखे द्वादशा
ङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासः समाप्यते ततएव च परा
वृत्य हृदयपर्यन्ते प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणा
पानयोर्गतिः अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधारा
द्वा निर्गच्छति नासान्ताच्चतुर्विंशाङ्गुलपर्यन्ते
षट्त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते एवं प्रवे
शोपि नाभ्यन्तमाधारान्तं वा तत्र बाह्यदेशव्याप्तिः

निवाते देशे शरीरादिस्थूलस्य स्थूलक्रियया नु
मन्तव्या अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन
स्पर्शेनानुमन्तव्या सेयं देशपरीता तथा निमे
षक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः त्रुटि
स्तेषामियत्तावधारणीया क्षणमानमष्टलेण
णनाडिः पञ्चस्पन्दकोटिकावच्छिन्नः कालो
मात्रानाडिभिः षड्विंशन्मात्राभिः प्रथमन्तर्हितोम
रः स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यः स एव
त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूलाद
निलस्य वायोर्विनिर्गच्छमानस्य शिरस्यभिहननं
मूर्द्धान्तरस्थाने सेयं कालपरीता संख्यापरी
ता च प्राणविजयाहतिभेदेन वायोस्तत्प्रवेशग
गानपायययपि सूक्ष्मके देशे स्वाभिवावगम्यते
तथापि कालसंख्याभिरवगम्यते एवमस्व
ल्पयं प्रमहमध्यतादिवसपक्षमासादिक्रमेण
देशकालप्रचयव्याप्तिनयादीर्घः परमैश्वरप्र
मातृगमनीयतयावसत्कः प्राणस्य सूक्ष्मी
भवने मनः प्रशान्तिप्रयोजने मनःशान्त्या प्रा
णशान्तिः प्राणशान्त्या विकल्पस्तपः इति क
पृथोगस्यापि निर्विकल्पदशाप्राप्तिः प्रयोजन

वि॰
टी॰
२५
25

मित्यलम् तदेतदुक्तंपिपीलस्पर्शवेलायां देश
कालादिपरीत्तया परानन्दावाप्तिरित्यर्थः ६६ म
ध्यविकासकारणं शक्तिसंकोचविकासोपाय।
माह॥ वह्नेर्विषस्य मध्ये तु चित्तं सुखमयं क्षिपे
त् केवलं वायुपूर्णं वा स्मरानन्देन युज्यते॥ अत्र श
वेशक्रमेण संकोचभूमिः वह्निर्नामाधरोर्ध्वस
ञ्चक्रमोन्मिषत्तत्प्राणशक्त्या भूभेदनक्रमा
त्रादिनोर्ध्वकुण्डलिनीपदेन द्विश्रान्तिरूपसंको
चस्थाने विषस्थाने प्रसरणात्मा विकासपदं अथः
कुण्डलिमांषघवक्त्रस्याधारस्थपोप्राणशक्तिं
प्रगुणीकृत्य प्रसररूपो विकासः तन्मूलतत्त्व
तन्मध्यभूमिस्पर्शावेशः अनयोर्वह्निविषयो
र्मध्ये मध्यनाड्यां स्थितिभूतायां आनन्दम
यं मनः भावनयाक्षिपेच्चिन्तयेत् वायुनिर्गम
प्रवेशधारणां विहाय मध्यभूतेन तन्मेषभट्टारके
न निर्गमप्रवेशकारणे तदुक्तैकान्तमत्यानात्म
केन ज्ञारणा वा आनन्दमयं चित्तं क्षिपेत् केवलं।
मारोहावरोहविषयसम्बन्धरहितं वायुपूर्णं
वा मध्यनाडीस्थिताक्रमोच्चाराणचक्रकलात्मक
प्राणशक्तिभरितं वा ततः स्मरानन्दमयो भवत्

स्मरानन्देन कामानन्देन भुज्यते सर्वविषयवि
स्मारकारणत्वात्कामानन्दस्यानन्दान्तरेभ्यः
परत्वम् यद्वा वह्निः मेढ्रादूर्ध्वं नाभ्यधः प्रदेश।
लानां चतुष्टये अग्निर्नाम पवनाधारः षोडशाप
वनाधारमध्यगामिनः विषनामा पवनाधारः
मेढ्रमध्येऽन्तेयः तयोः पवनाधारयोर्मध्ये ह्यव
स्थचित्तनिक्षेपणं भुञ्जमनत्प्रकारैव भावना
कर्तव्या इति हि योगिसम्प्रदायः ततः कामान
लाख्याभिः षोडशाधारान्तरालकलाव्यापकत्विनाः
मेढ्रस्थापः कलोल्लेपोमध्येन विषसंज्ञिनः स
ल्लेन शाक्तः कथितो बिन्दुनादप्रवर्तकः अग्निसं
ज्ञस्तत्स्थाधर्मेगुलानां चतुष्टये नाभ्यधः पव
नाधारेनाभावेव वडाभिपरमादिरूपं ध्यान
ध्यानप्रपण्वीभूः ६८ शक्तिसंगमसंक्षु
शक्त्यावेशावसानकम् यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य त
त्सुखं स्वाक्यमुच्यते॥ नरस्त्रियोर्यतेर्लिंगाग्रभ
गाग्रापिरेतसः आनन्दोच्छलिता शक्तिस्सृजमा
त्मानमात्मनेवमकरीमात्तीसंगानन्दाविर्भूता
नन्दशक्तिसमावेशान्ते यत्सुखं शक्तिसंगमः
स्त्रीसंगः तेन संक्षुब्धः सम्प्रहृतः शक्त्यावेशः आ

वि. टी. २९

26

नन्दशक्तिसमावेशः तदवसानकं तत्पर्यन्ति
कं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्त्वं परब्रह्मानन्दः एवंविधं व
एवानुरणनरूपं यत्सुखं तत्स्वस्य स्वंमकस्त्रीसु
रतादिदृष्टेन पर्यालोचनेनात्ममात्रनिष्ठं तत्स्व
रेस्वाकं स्वकमेव स्वाक्यमितिमर्थः स्त्रीयोपए
चानन्दं एवं एवं लोकादिवत् आत्मन एव समन्वि
तोयमत्रयायते भावयेत् स्त्रीसंगस्त्र भिन्नपि
कारणमेवपतस्वकं एव समानन्दः ततश्च स्त्री
संगेन यथानन्दोऽनुभूयते तामेव स्त्रियं ध्यात्वा।
तन्मयो भवेदितिभावः ७९ उक्तं च जायया संप।
रिष्वक्तो न बाह्यं वेदनान्तरम् निदर्शने श्रुतिः शा
हस्त्रलेसमयतेविधिम् इत्यपि विश्वस्करणाश
क्तिसंगमसंत्त्वआपाविस्कक्तिः तस्यापश्चावेश
इतिकेचित् ७०। लेहनामन्थनाकोटैः स्त्रीसुख
स्यभरात्स्मृतेः शक्त्यभावेपि देवेशि भवेदानन्दसं
प्लवः।। लेहनेन वक्त्रासवास्वादनेन परिचुम्बनमि
तियावत् मथनप्रधानांगविलोडनमालिंग
नेवा आकोटः शनैः शनैर्मर्दनम् नखदन्तादिर्वा
शक्त्यभावः स्फुटस्त्र्यादीनां कारणानामभावः
शक्त्यभावेपि अनेन स्वकीयपवसमानन्दस्तत्स

मुरलीभावेनायातः तपनस्तत्रस्त्रीकारणमिति
स्वमेवात्मानं स्वानन्दमयं ध्यायेदित्यर्थः लेहनाद्यः
स्त्रीत्वस्य स्मरणभावादानन्द इति भवान्मयं मालो
ह्मिसस्पर्शः तस्य स्पर्शे तदेव मध्यमाङ्गुष्ठिमपराश
क्तिनालिकाप्रतिबिम्बितः उन्मुखे शाकस्य शोभा
वैपित्तरन्तर्हृद्वि शाकस्य शोन्मकवीर्यतोभकारी
भवतीत्यभिनवतुग्रणाद्धाः ४७ ॥ आनन्दे महति श
मेदृष्टे वा वाम्यवेविशात् आनन्दभुञ्जने ध्यानानल
यस्तन्मना भवेत् ॥ स्फुटेस्थ्यादिषाकिभावेषतिम
हानन्दप्राप्तिरित्यर्थः हतिज्ञाश्रपदुतस्यकस्यचिद
नन्तनिष्कण्ठककोशाभेमहानानन्दः तस्मिन्वा
भेसतीत्यर्थः चिरकाले प्रवासादागते इष्टे वान्ध
वे गुणमित्रादेः शामेसति आनन्दभुञ्जने ध्यायेत उद्र।
तमात्रेमवगरहीत्वा तद्यानात्मंतन्मकवेनानन्द
एवविश्रान्तःस्यादित्यर्थः ४८ ॥ जग्धिपानकृतो
ल्लासरमानन्दविजृम्भणात् भावयेद्भरितावस्था
महानन्दस्ततो भवेत् तदतिशयनिवर्त्तकया।
किंचिन्मात्रभक्ष्यादिभक्षणे जग्धिपिणासातिश
यनिषेधकशीतलजलादेः मधुरतीरादेवीस्वा।
दं तत्पानेनाभ्यं प्रतिग्रासं प्रतिसिक्थं प्रतिबिन्दुत्त

वि. ह्रिष्ठिष्ठितत्रिष्ठमात्रमेवमाद्यं जग्धिरदनं पानकृतोउ
टी. ल्लासरसानन्दाः करचरणादीनां सर्वाङ्गानां स्पर्श
२० नादिविमर्शनेनोत्थे धैतनमुल्लासः सर्वात्मस्व
27 लक्ष्मणगर्भनाडीषुस्फुरत्तापाग्रभावेस्तदाईता
लवणो रसः भोजनाद्यभावे हिक्कादीनां स्फुलनाजा
यते उद्धवेन रसविततनं नास्यनदनन्तरमानन्दः
स्त्रहे विमर्शसेवनेन रसरूपोवानन्द इति वो रसो
वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति श्रुतेः न
रसविस्रम्भणात् सर्वगात्रविषयविकसनाद्धेतोः
स्वदेहस्पर्शे नादर्शाभावयतो महानन्दशक्तिविम
र्शः येन रसनीयवीरद्रव्यपानावेशचर्वणादि।
ना आनन्दविकासाद्वैतावस्थामभिदधाति न
रप्रमत्तादविधायिभावकवलने स्वानन्दशा
वमर्शनविषये महद्रूपापत्रप्रमाणमिति न
पवप्रदृष्टावस्थारदशायोनत्वचिनाकिमस्तीति
परिष्ठनलनजापिनेषामवहिमविमलं भवेत हि
नेतिपमाः सर्वमन्त्रास्सर्वे नमस्कार्याश्च तिला त्र
तिरेक् किन्तनमस्येत् नतिनेदायवदेन वीरद्रव्य
परात्ररानिर्मुक्तेः ४४ गीतादिविषयास्वादास
मसौख्यैकतात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरूढे

स्वरात्मना ॥ गीतं गायतं ऊर्ध्वमध्याधोग्रामत्रय
स्थस्वराह्नमोच्चारणं श्लोकपाठकनिवर्तितं
शब्दनमिति यावत् प्रादिशब्देन स्पर्शरूपरसा
दिग्रहणं तेन शब्दादिविषयाणां यदास्वादनं
श्रवणेन्द्रियस्य गीतशब्दग्रहणेन चमत्कारेण
एवमतिसुन्दररूपदर्शनेन चमत्कारः तथा मधु
रादिरसचर्वणास्वादः तस्माद्धेतोर्यदसममनु
पमेयानुभवगम्यं सौख्यं तेनैकतानरूपश्चात्मा
यस्य मनोरूपस्य हेतोर्यत्तन्मयत्वं शाक्तस्पर्शावेशः
तेन हेतुना तदात्मतापरब्रह्मसमयत्वापत्तिः एषा
पिशाम्भवीमुद्रः ५० यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रै
व धारयेत् तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रवर्तते ॥ म
नस्तुष्टिरिति मनसः प्रमोदः तत्र मनःक्षोभो व
क्ष्यमाणः यस्मिन्यस्मिन्वस्तुनि मनोहरे कामिनी
वदनकमलादौ मनः सज्जते तत्रैव धारयेत् स्थिरीकु
र्यात् मनः तत्र मनो नियमनस्य फलं नानाविधवि
कल्पक्षोभैः स्वात्मानं योगाद्दृढतरशाखाग्रपः
पातयेत् मनसो धारणमपीत्थं कामादिक्षोभं प्र
शमय्यात्र नितम्बिनी सुन्दरकायमध्ये विरागस्य
त्मकः शिवोहमस्मि ममेवेयं भंगीति यथाश

वि. क्लिन्नश्च नः केवलकामपरतन्त्रतयाकरवं चतुरङ्ग
टी. वपरपरिमर्दनपेशलकोमलकुन्तललललना।
२८ विरचितवन्तः कूणनवाहूहूनसीत्कृतिबोधन
29 त्वरितसभाजनमाननस्वरचितवेणीग्रहणाव
शीकृतपश्चाङ्गीवाम्बरतत्रैवोलनस्पर्शनप्र
स्तनोत्तेपणाकरनखलेखनवरदनोद्वर्तितमञ्ज
कपोलदन्तोष्ठमञ्जनसक्तिक्लेषणास्वप्रयहृदयप्र
शूलविवहुतनयनामारकाधरमवषष्ठाहर्णोस्त
नसम्बोधनदीपितमन्मथवस्त्राहुंकितप्रयोगमन
ननैजनपिछिप्रवेशणासंवहुनैरन्ताः स्विन्नप
र्यन्तलोभविधानेनात्मानं गतैर्यानयेन तदुक्त
मत्रैवाग्रे कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यगोच
रे बुद्धिं निक्षिमितां कृत्वेति कामादिलोभस्यात्म
निप्रशामयत्य एकाग्रेणनिश्चलां मतिं विधाय न
नत्वेतामात्मसन्दात्मके प्रमवस्तुमवशिष्यते
इतिभावः ननरहमनस्त्रिहिरितिमन्त्रोनिपक्ष
द्दितिवस्तसं प्रमथात्मनत्रभवजगङ्कृत्वास्वे
वबवनन्यायायानापन्नेः यथात्रिविधंनरकस्ये दहा
रेनाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मा।
देतत्त्रयंत्यजेः एतैर्विमुक्तः कौन्तेयतमोहारैस्त्रि।

भिर्नरः प्रावस्मात्मतः श्रेयस्ततो याति परांग
तिमिति तथा यदा लोभः प्रलीयेत तदास्य पर
मेपदमिति स्वदेशोपदेशानरूपायामेस्यूपाति
शयेदूह्यापि स्वशक्त्यनुसारेण हृतश्च समकोभवे
त् तत्वपवित्रः शुद्धत्वभिप्रायेणायमर्थो निवे
दितः शुक्तानां तद्वपं विषलोभकल्लोलोदयदशा
नेव भाविनी तेषां समाधिषंकपरिपाकलब्ध
नित्यसमाधिसात्ताकारः समाधिषंकलक्षणम
ग्रेव्याख्यास्यामः सममस्त्वनित्यसमाधिसात्ता
कारः पः समाधिश्च व्याख्यापिष्यते पतदभि
प्रायेणाग्रे वस्पति यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वा
भ्यन्तरेपि वा तत्र तत्र शिवावस्था व्यापकत्वात्क्व
यास्यति तथा चलित्वाऽऽत्रयायेन सर्वं शिवम
यं यतश्शति देहेपि विस्मृतेयस्य चिद्विमर्शस्वभा
वनात् महात्मनो विरक्तस्य भोगानां संगो न शेवते
रम्य कृत्वा देहाभिमान एव भोगासक्तिजनकः शु
कस्यतत्तु नदृणा याङ्गोगविषयारुचिरेव यदि कदा
चित्तस्यापि प्रारब्धकर्मशेषवशात्तानपि सम्भ
वेत्तत्कादाचित्कमेव जगति न तत्सर्वत्र प्रायिकमि
ति न कश्चिद्दोषः ५५॥ अनागतानां पानिदायां प्रण

क्षेत्रवाह्यगोचरे सावस्थामनसागम्यापरादेवी
प्रकाशते ॥ अनागतायांनिद्रायांविमष्टेसति ।
मध्यादनेवासेचविषयपंचकेविनष्टदर्शनेया
वस्थानिरावरणामध्येस्तिमामनसागम्यास्व
संविदवष्टम्भस्वीकार्या तथासतिसैवपरादेवी
त्वेनभातीसैषापिशाम्भवीमुः तथाचवासिष्ठे
निद्रादौजागरस्यान्तेयोभावउपजायते तंभावं
भावयन्नास्तेतत्तथानन्दमश्नुतेइति ५२ वाह्य
रूपादितेजस्फुरिताकाशात्मकनामाणवीध्या
नभूमिमाह ॥ तेजसामस्तरूपदीपादेराकाशेशबली
कृते दृष्टिनिवेशनात्तत्रैवस्वात्मरूपंप्रकाशते ॥
दिवसेऊर्ध्वध:स्थवाह्यमहाकाशेदिवानप्रकाश
नकर्त्तृरीभूतेरात्रौचन्द्रज्योत्स्नयाशबलेचन्द्रम
ण्डलान्तस्तद्राशेचमहाकाशे तथागृहैकदेश
स्थदीपमण्डलान्तर्वहिर्व्यापकेकोष्ठाकाशेत
ज्ज्वालाप्रकाशेनविशेदृष्टिंबद्धानिर्निमेषदृष्टिव
ध्यनसनत्तस्यमात्मात्मरूपंस्वस्वरूपंसर्वंभुव
नजातंदिङ्नाकारंतानदृष्ट्वापश्यति तथाश्री
हभगवान्पतंजलि:भुवनज्ञानंसूर्येसंयमात्
चन्द्रेताराव्यूहज्ञानमिति तेजस्फुरितत्वेनाके

वलनिर्मलाकाशे मायालम्बने दृष्टिं बध्नन्तं तद्व
ग्रे वह्यति आकाशं विमलं पश्यन्कुम्भाद्दृष्टिं निर
न्तरम् इति यद्वा सूर्यादिमेयमेकालेपि स्वस्वरू
पचिदाकाशैकीभावपर्वस्वात्मरूपप्रकाशनेन त
देव हि मुख्यं फलमुपादेयतमत्वात् भुवनादिस्ता
नेन वान्तरफलं धारणायाश्च मलम् ५३ ॥ करङ्कि
ण्या क्रोधनया भैरव्या लेलिहानया खेचर्या दृष्टि
काले च परावाप्तिः प्रकाशते ॥ करङ्किण्या विगत
देहं करङ्कमात्रं शवमिव विश्वं पश्यन्त्या क्रोधनया।
याहं क्वाभाभोक्तमेकाग्र्याहरमाकाशदर्शनार्थं
प्रसृतया मुद्रया उपलक्षिते दृष्टिसमये परादेवीप्र
काशनम् श्रीव्योमश्रीवामेश्वरीमादिशब्दवाच्या
याः निष्कला देव्याः साम्यम् पाञ्चभौतिके शरीरे
परमाकाशे यो विश्राम्यति स करङ्किणीति ज्ञान
सिद्धानां मुद्रा चतुर्विंशतितत्त्वकं मात्रेव शक्षिया
क्षोभी करोतीति सा क्रोधिनीति मन्त्रसिद्धानां मुद्रा।
खेषु सदा चरतीति या सा खेचरीति शाम्भवसिद्धानां
मुद्रा करङ्किणी क्रोधनी च भैरवी लेलिहानिका
खेचरी चेति मुद्रायाः पञ्चात्मकतया स्थिताः योगता
न मन्त्र मेलापशाक्तशाम्भवभेदतः क्रमलक्षण

वि. यासंख्यमेनाभिः सर्वथानयः कं को देहः कं का
टी. त्रुभवात्कं किणीस्वात्मथारसम्भवात्क्रोधिनीस्व
३. रूपसंहरणाद्भैरवीवासनात्मकप्रपंचकविलाप
30 नालेलिहाना निवारणत्वेनबोधगगनस्वरूपम
निष्टानात्खेचरी रूपंसापरमामुद्रासापनाला
क्षिवावधि सर्वपिवाजगत्सर्वं निजसंस्थानतस्थि
नाऽस्ति निष्क्रियानन्दनाथस्तत्कंकिणपेति पठ
ति यथाकराह्वयो दशाकाराः सर्वातो भहत्सयः
ग्रंकेंनतिर्निकेनाथाः संविदो देहविस्तरः पन्नक
रंकमाख्यातेनस्थया सा दनाहतम् निष्करंकंस
मुदिहं निरालम्बं परंवरमिति यन्नहित्तरस्व
यथाप्रथमनभस्तमुद्राम्महाकोलाख्यकुलरूपि
णीयाशाकिलहरीपेणरूपेणागादिनासेवस्व
स्वेणरूपेणाकुलानकुलपंचकरूपतयाक्रमेण
श्यानलोआमासनी यकैवश्रीआमेश्वरीनिष्कला
पि सकलस्वरूपेणारमणीला त्रिजगत्तिहन्द
वक्रपर्यन्तेसदैवाद्या सर्वकालेस्फुरति स्थापमा
णापियकैवस्थिमासेवनहिकस्तरन्तेनपरमन
भस्तमुद्रामयाणारमवलेवर्ष्यादित्रनष्टयंग
भीत्कुमप्रथमनारसान्दरूपालहरीश्रीवामेश्वरी

प्रस्तनात्रयमेवादिकोटिः त्रिकोणचक्ररूपंचक
स्फारिणीहृदयचक्रनायकी श्रीवामेश्वरीपरम
वैसर्वात्मकमितिनिर्णयात् हृदयचक्ररूपंचथाण
नविकाक्रमेण शाम्भवशाक्तमेलापमन्त्रज्ञा
नभेदात्मकेन श्रीवामेश्वरीखेचरीभूचरीसंहारि
णीरौद्रस्थिष्टिनेन च नष्टिष्टियोगिनीरूपता
स्वन्तष्टिष्टियोगिनीभेदेन यत्रवर्तन्ते सौरोद्री
श्वरीभूमिगतापंचषष्टितमा सर्वमंगलमंगा।
लारात्रीभगवती सैवपरयाराधिकृष्णासमर
स्यभूः तथया आदिवर्णोस्वरः षोडशस्वरत्वेन
तानसिद्धाः कादिमकरान्तं व्यंजनं पंचविंशकं
मन्त्रसिद्धाः द्वादशयास्वरव्यंजनमिश्रितामा
त्राः प्रणवकलावामेलापसिद्धाः यकारादिह
कारपर्यन्तं ग्रहश्शाक्तसिद्धाः आदिवर्णासरोह
न्ताः कलाश्वतत्त्वः शाम्भवसिद्धाः नारशेकधि
नारहस्यशास्त्रे आदेयप्रशिरोरौद्रीवक्रंवामा
प्रकीर्तिता अम्बिकावाक्सरितुकाज्येष्ठावैवाश्ये
श्वितेमाटिना आदिवर्णांश्चतुष्षष्टियानेतसा
नमन्त्रमेलापशाक्तशाम्भवसिद्धानांवाच्यानां
वाचकत्वेनान्तःपरामर्शयति इत्यंहृदयचक्रंवर्णं

वि. क्रमेण प्रतिपादितेन स्वविक्रमस्य श्रीवामेश्वरा
भै. प्रक्रमेण शमाहमात्मानं कौलार्णवमूर्मिरू
टी. पं स्वबोधविश्रान्तिविमर्शमन्त्रमेलापसिद्धाः
३१ स्वविमर्शस्वांशकं महासंहृतिशाम्भवमेव
31 मिति सिद्धयोगिनीसंप्रदायप्राप्त्युपदेशः स्व
वक्रनिर्णयस्वरूपाभट्टारककृतेन प्राकृत।
त्रिंशिकाविवरणे विचार्यं इत्यलम् ५४ मृद्वास
ने स्फिजैकेन हस्तपादौ निराश्रयम् निधायत
त्प्रसंगेन परापूर्णा मतिर्भवेत्॥ कोमले चेला
द्यासने स्थितस्यैककटीप्रदेशेनोपलक्षितस्य नि
राधारं यथा भवति तथा हस्तपादौ च कृत्वा ता
द्दशा सततप्रकृष्टतरस्थिरासनयोगप्रसंगेन सा
कल्पेन चेतयन्ती विगलिततमोरजस्का सा
त्त्विकी मतिर्भवेत् इयमासनाद्भूः ५५॥ उपवि
श्यासने सम्यग्बाहू कृत्वार्धकुंचितौ कक्षव्योम्नि
मनः कुर्वन्शममायाति तल्लयात्॥ अर्धकुंचितौ
स्वाभिसंकुचितौ कक्षव्योम्नि उभयकक्षाकाश ५६
भैरवीभूमिमाह॥ स्थूलरूपस्य भावस्य स्तब्धां दृष्टिं
निपात्य च अचिरेण निराधारं मनः कृत्वा शिवं व्र
जेत्॥ स्थूलरूपस्य घटदेहादेः स्तब्धां निरुन्मेषनि

मेषांदृष्टिंनिपात्यचशाह्लादन्तःततोचकृत्वा
निराधारेपरिहृतविकल्पंयथाभवतितथाकृ
त्वा ७९ मध्यजिह्वेस्फारितास्येमध्येनिक्षिप्यचे
तनाम् होच्चारंमनसाकुर्वंस्ततःशान्तेप्रलीयते
मध्येअन्तरालेपवजिह्वायस्येदृशेविस्फारिते
आस्येसति संकुचितमुखमध्येबुद्धिंनिक्षिप्यसे
च्चारं अनच्कहकारमाचोच्चारंमनसैवकुर्वन् ।
शान्तोभवेत् उक्तांमेद्रेतिःश्वासोसःसकारेण
बहिर्यातिहकारेणविशत्पुनरित्युक्तनीत्या
संखेचरीमुद्रायां सकारस्यबहिर्निर्गमना।
भावादेच्चारमित्युक्रम् अथभ्रूमध्येदृष्टिंबध्
नेकृत्वापीतिशेषः पङ्कंविवेकमानोऽपि क
पालकुहरेजिह्वाप्रविष्टाविपरीततया भ्रुवोर
न्तर्गतादृष्टिर्मुद्राभवतिखेचरीति भगवान्कु
लेहेपायनोप्याह स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षु
श्चैवान्तरेभ्रुवोः प्राणापानौसमौकृत्वानासा
भ्यन्तरचारिणाविमादि ८०।।आसनेशयनेस्थि
त्वानिराधारंविभावयन् स्वदेहंमनसिक्षीणे।
क्षीणात्क्षीणाशयोभवेत्।। अनिकेतोशेषपशाक्षा
लानन्तपटीशखेमलशीतलपद्ममयोपधाना

वि स्तरणाख्योनरक्कदसंवलनसमकालमे
टी· वभ्रानन्दमयपदशोङ्गुनो चित्ते लीणोमतिस्वदे
३२ हमपिनिराधारं विभावयन् स्वदेहावमर्श
स्यापिगलनात्स्तरणाद्याश्रयरहितमेवस्व
वपुर्विमृशन् सद्यएवलीणाशयो निर्वासनो
भवेदित्यर्थः ५८ ॥ चलासनेस्थितस्याथशनैर्वा
देहचालनात् प्रशान्तेमानसेभावेदेविदिव्यौघ
माप्नुयात् ॥ चलितं वलेगन्त्रीगजतुरगादिया
नासनेउपविष्टस्य उद्यानादिकृतदेहचलन
यापचालयमेवशनैर्देहचालनेन मनसस्व
स्थायांप्रशान्तायां परमाकाशचिदानन्दप्रवा
हाप्तिः ५९· लीनंमूर्ध्निवियत्सर्वंभैरवत्वेनभाव
येत् तत्सर्वंभैरवाकारतेजस्तत्त्वंसमाविशेत्
लीनंसमयनीमूर्के: लिंगानिर्वचनेयत: हृद
येब्रह्मरन्ध्रेचवियल्लीनंपरेपदे तदप्यनन्तःकु
नाशेषसद्भावसहनिर्भरम् भेदभावकमायी
यतेजोंशग्रसनाश्यानत् सर्वसंहारकत्वेनकु
संतिमिररूपधृक् इतिमालिनीवार्तिकनीत्या
सर्वंजगत् मूर्ध्निस्थमनेनहृदयब्रह्मरन्ध्राख्ये
वियदाकाशरूपंतिमिररूपंवाभ्रान्तः करणसर्वं

भावपरिग्रहेणैसर्वसंहारकत्वात्कालरूपंच प्रा
काशमयमेवचिन्तयेत् तदयुक्तस्य सर्वस्यैव भे
दवाहकृतिपरप्रकाशात्मसमावेशः सर्वलोक
लक्षणकृत्स्नरूपत्वचिन्तनेन परप्रकाशात्मना
प्रद्भुतं फलम् तेजस्तत्त्वं विमर्शप्रकाशरूपं समा
विशेद्यथा योगीश्मेघाणशक्तमूर्ध्वभावना
विकल्पनाणवीभूः ११ किंविज्ञानेहेततापि
वाह्यलोकस्तमःश्रुतः विद्यादिभेदवेद्यरूपत्वावा
नन्तप्रकाशभन् ।। किंचिन्मात्रं चतद्धृदादिकंता
नविषयीकृतं भेदप्रथाप्रदेशाप्रदवस्थागोचरं
तथावाह्यानां पदार्थानां मात्रसंस्कारमात्रम
लोकः प्रकाशः स्वभावस्थाविषयः श्रुतः भूयः त
मप्रस्तानभोगः स्वमितस्यः तथापतदवस्थायप्या
भिमानितेनतंत्रविद्यादि शादिशाहेनतेजसशास्त्र
दीनामवेद्यवेदात्मणस्वप्रक्रिया मायाविद्यात्मक
दिप्रकाराशुणत्रयसाम्यावस्थाप्रकृतिः विशुद्ध
सत्त्वप्रधानामाया मलिनसत्त्वप्रधानाविद्या मा
याप्रतिविम्बितश्चिदात्माग्रहमिदं सर्वं जानामि
करोमिचेति सर्वज्ञत्वादिगुणाश्रयईश्वरः सचैकः
ग्रहंकर्ताग्रहंभोक्तारमायविद्याप्रतिविम्बितश्चि

वि. तात्मानमवच्छिन्नो जीवः सन्नदेवतिर्यगादिभेदेना
टी. नेकः प्रातिवाहिकाख्यलिंगशरीरविषयाहम
२२ भिमानिनो जीवाः सुख्यहं दुःख्यहं तृषितोहं स्व
33 स्थितोहमित्यादीनन्तःकरणधर्मानात्मन्यध्य
स्यन्तस्तैजससंज्ञकाः कारणशरीरशब्दवाच्या
याश्चाविद्यायाः पृथक्पृथगहमभिमानिनो जी
वाः प्राज्ञसंज्ञावन्ते एकैकस्थूलशरीरगोचरस्थू
लदेहविषयाहमभिमानवन्तस्ते जाग्रतामेव वि
श्वसंज्ञाः अकलत्वगुणमायोपाधिकः परमेश्वरः
सकलसूक्ष्मशरीरविषयाहमभिमानेन हिरण्य
गर्भसंज्ञः असावेव सकलस्थूलशरीराहमभिमा
नेन वैश्वानरसंज्ञः शान्तानन्ताविद्याविषयाह
मभिमानेन सर्वप्रभोभोगोविधायाः तत उपाय
स्फोरमामम्नामहंतनानामीत्यादिश्रवणशः
परमेश्वरस्य तु न एतेषां सर्वेषां शान्तानामहमेव
कर्तेति नटस्यामेवाविद्याभिमानः तत्सामान्
सर्वज्ञत्वादिधर्मकत्वात् ईश्वरस्यापि प्रलयकाले
योगनिद्राप्रसक्तिरूपायाः सत्त्वात् कृत्स्नाविद्यावा
सनारूपेण स्थितेव अथ यथा कुटस्य दशायां स्व
कार्यकर्तृत्वाद्यभिमानात्मिका विद्यानिस्सरणे

नजीवदशायामुद्भावः कथंकारं भवेत् एतत्सर्वं
विश्वतेजसादिशयं वजाते भैरवरूपं तदीयस्वरूपं
ज्ञात्वा अनन्तप्रकाशरूपो भवेत् सर्वं खल्विदं ब
ह्मेति श्रुतिः एतच्छ्लोकार्थेऽनुकूलायवमङ्ग
तरूपतैमिरीधारणामस्तावेवसांतिमिरधार।
णामाह ९२ एवमेवदुर्निशायांकृष्णपक्षाग।
मे चिरम् तैमिरं भावयद्रूपं भैरवं रूपमेष्यति ॥
एवमेव निमृतीकृतिमिरवत् दुर्निशायां मेगच्छ
न्ननिशायां एष्यतिशा एष्यति रूपमत्राउन्मी
लनेन तिमिरभावनाउक्ता निमीलनेन भावना।
माह ९३ एवमेव निमील्यादौ नेत्रे कृष्णाभमग्रतः
प्रसार्य भैरवं रूपं भावयंस्तन्मयो भवेत् एवमेव कृ
ष्णपक्षदुर्निशायभावेऽपि आदौ नेत्रे निमील्य कृष्णा
भं तमोरूपं भैरवं भावयन्पश्चादपि नेत्रे प्रसार्य कृ
ष्णाभं रूपं भावयन्प्रकाशमयो भवेत् ९४ ॥ अन्तर्मु
खोविकल्पोपायांशाम्भवीं भूमिमाह ॥ यस्य क
स्येन्द्रियस्यापि व्याघातान्निरोधतः प्रविष्टस्याद्व
ये शून्ये तत्रैवात्मा प्रकाशते ॥ व्याघाताद्धारणाभि
भावककृतात् निरोधात्स्वरसोपेतात् प्रायवि
कादीनामनन्तरमेवाद्वये शून्ये प्रविष्टस्यान्तर्गतप

वि.
सी.
३४
34

देनिहृदयस्यतत्त्वेवर्णचैतन्यंप्रकाशते ६५ अवि
न्दुमविसर्गंचप्रकारंजपतोमहान् उदेतिदेवि
सहसाज्ञानौघःपरमेश्वरः॥ विन्दुरविभागमे
वेदनमेवतेनज्ञानेविसर्गःभेदप्रथासर्जनक्रिया
प्रख्यादिशाक्तिरूपककाराद्यतत्त्वरूपःत
द्दतिमकारंप्रथमातस्मादिद्यमानःकारःक
रणंयस्यतदेवंविधमकिंचिद्भिन्नतात्मकंअनुत्त
रंविमर्शनलक्षणमेवानेकतावभासरत्वहाप
रमेश्वरःप्रादुर्भवति अथैकमेवाद्वितीयंब्रह्मस
र्वंखल्विदंब्रह्मस्मेकत्वेद्वितीयत्वेवानन्तरेवाल्प
नमस्तुवेद्यमध्येनिरूपणेनकिंचिन्मात्रपराम
र्शस्याप्यभावादनुत्तरपदस्यास्य अवहेनैवशोवा
वमहन्नूलीवभवेतिअमर्षपतदनुकूलः अवि
सर्गंप्रकारंचेमरूपकथमितिगोवासवर्णीप्रकृति
रितिपरिभाषयासम्येरभावःपिकोवमदनेवर
मोचमोचमानायस्यउमादेवीमाहिवन् इमांने
हृनरीदर्शांसंचेमश्रीभगवमादेरपिसिद्धान्तिते
नैवैकंनरस्माद्वितीयंज्ञतःस्यात् नवाकेवलत्वेन।
वाकेवलत्वम् नशून्यंनवाशून्यमद्वैतकलांकथं
सर्ववेदान्तसिद्धंवदीमिरसप्रमितस्वारादिते

अनुस्वाररहीनेव अकारमात्रेऽप्यकस्य
स्वजपनश्चेतिकेचित् इयमस्मिन्कारस्त्वा
मन्त्रयोविहस्यन्तरमाह यथा अहंकारमयी
भूमिर्बुद्धिभूमेः परा हि सा तयाव्याप्तमिदं
विश्वं तावान्मैव विमुक्तिहा संविद्रूपापराश
क्तिरभिन्नापरमेश्वरात् ज्ञानशक्तिः पुनः सैव
मन्त्ररूपा प्रदर्श्यते अहंकारः स्मृतो मन्त्रः शिव
शक्त्यात्मरूपकः प्रथमे हंकार प्रपरिमिता अ
हंभूमिः प्राणोहन्तात्मयेः यदत्राप्यमवर्णे
लैमशिवः परमेश्वरः नादविन्द्वात्मकं पश्यसा
शक्तिरैश्वरी स्मृता उपमेनन्तमाख्यानेबीजम्
तेच राचरे अनुत्ताघाश्रयेवर्णोस्तेनैवहि
द्विनाः शाह्वद्येतिनस्ताऽयोगिनस्तन्वचिन्त।
काः अथातामस्वरेध्यानापदपन्यानि विभागा।
या चिन्माज्ञामर्शयोगेननिलीनः स्यात्परेपदे त
था हि सिद्धारहिः श्रुकविसिद्धान्तसंग्रहे नाभे
रूर्ध्वं वितस्तिकं ग्राधश्चास्वंगुलम् हृदये
मध्यदेशेन हृन्मध्ये कमलं स्मृतम् पद्ममध्ये स्थि
ता स्त्वात्मा कर्णिका विपश्योपगा तन्मध्ये संस्थि।
तो सात्मा सकारादिस्वरूपधृत् अकारान्तः परंस्त

वि. त्वं चिन्मात्रस्पन्दलक्षणम् तस्याप्युपास्ता
टी. विज्ञानभैरवीकथिता यथा अबिन्दुमविस
३५ र्गं चैवमादि आन्तस्थाने निराधाराह्लिनी याश
35 क्तिरैश्वरी बीजभूता कुण्डलिनी सार्धत्रिवल
यात्मिका प्राणशक्तिरियं देहे हकाराख्यानद।
मलम् कर्णान्तर्विवरे योगीस्यगिनालक्ष्ये
स्फुटम् विन्दुरूपा भ्रुवोर्मध्ये संसारजननी शि
वा लक्ष्यते योगिभिर्नित्यं भ्राजमाना स्वतेज।
सा तस्य विन्दोरन्तर्वर्त्तिको वामदक्षिणनेत्रयोः
निराश्रयेण क्रमाद्विशेद्ध्येयमनानन्तमिति ९९
स विसर्गस्य वर्णस्य विसर्गान्ते चितिं कुरु निरा।
धारेण चित्तेन स्पृशेद्ध्येयं सनातनम्॥ निराधा
रेणाप्रक्षीणवेद्येन विविधसर्गस्वभावस्य वर्णा
मातेः ककाराद्यक्षररूपस्य ब्राह्म्यादिशक्तिस
मूहस्य पशुभावोपकरणस्य विसर्गस्यान्तो यथा
भवति तथा अन्तर्मुखस्वस्वभावविमर्शनाधि
ष्ठानत्वमावेशेन तन्मयीभावापादनस्वरूपत
या चितिं कुरु तद्विधेहि ततः संवेदनस्य नि
राश्रयत्वे सति परब्रह्मस्पर्शो निम: अथव वि
सर्गस्यैव विश्लेषरतिसमा दशीकला क्वचिद

स्फुरद्रूपैव पुनः प्रक्षोभयोगतः अनुत्तर।
स्याकारस्य परभैरवरूपिणः अकुलस्य परा येयं
कौलिकीशक्तिरुत्तमा सैवायं विसर्गस्त
तस्माज्जातमिदं जगत् तस्य प्रक्षोभेणाप्यत्वं
क्षोभकलनोदयः प्रक्षोभस्यानाभावादकु।
लस्य क्रमोन्नता इति एवं स्वरूपात्म विसर्गोन्मे
लनोदितम् अनुत्तरस्वभावनादायसैवावि
रभिन्नम् सैव भगवानन्तर्निमेषप्रस्फुरद्।
त्मकः अन्तस्य सर्वभावैव हृदयमध्यमशक्ति
क इत्यकतीया विसर्गरूपेचितिक्रमस्तममी
पाठेनापमर्षः सर्वोयं मातृकायं यत्र अकुल
स्य शिवबिन्दुनामधेयस्य शक्तिरूपो विसर्गार्
मर्षः विसर्गः कौलिकीशक्तिस्तेजोऽयं मातृ
कोदयः इत्यकन्वात् सानाम्तरमायेनेव ।
मायायं माता स्पर्शमेतरूपोऽस्मपरंपरम् तत्वा।
त्मीतेयं तत्स्वभावभावमाश्रितम् अत्रप्रका
शमानं यत्स्थितं धामत्रयेमति अंके विन्दुतया
शाहे सर्वबिन्दुरिति स्मृतः अनुत्तरेयं धाम
तदेवाकुलमुच्यते विसर्गस्तस्य नाथस्य कौ।
लिकी शक्तिरुच्यते तस्यापवादिता लोमति।

वि. टी. ९९

36

चिति ९९ व्योमकारंस्वमात्मानंध्यायेद्दिग्भिर
नावृतम् निराश्रयाचितिःशक्तिःस्वरूपंदर्शये
त्तदा॥ दिग्भिरनावृतंविश्वव्यापिनंव्योमाकार
मित्यनाकृतिम् ननतत्छ ९७ किंचिदंगंविभि
द्यादौतीक्ष्णसूच्यादिनाततः तत्रैवचेतनांयु
क्त्वाभैरवेनिर्मलागतिः॥ किंचिदंगमंगुष्ठादि
कंनिशितसूचीकण्ठकादिनाप्रथमंछित्वान
दनन्तरं तत्रैवचेतनांमेविद्धकांसेयोज्यस्व।
व्यादिव्याप्यानुभवितृचेतनाशक्तिसमाहित
स्य भैरवविषयेनिर्मलंज्ञानंभवत्येव ९७ वि
नाद्यन्तःकृतिर्नास्तिममान्तर्भावयेदिति विक
ल्पानामभावेनविकल्पैरुज्झितोभवेत्॥ चित्ता।
दिकमन्तःकरणंनास्तिमदेहान्तरितिभावये
दितिमत्त्वयः गुणागुणेषुवर्तन्तेममकिमा
यातमिति ९८ स्वात्ममोहराशीमयापारणामार
मायाविमोहिनीनामकलायाःकलनेस्थितम्
इत्यादिधर्मंतत्त्वानांकलयन्नपृथग्भवेत्॥ वि
शेषेणभैरवस्वात्मकेनपरूपंमोहयति इति
मायायाएवंमोहनत्वधर्मः नममकलायाः
कलातत्त्वस्यकिंचित्करणत्वधर्मः विद्यातत्त्वस्य

किंचिद्देहत्वेनधर्मः इत्यादिसर्वेषांसत्वायमेविमृश
न् पुरुषमहत्वयत्रभवेत् किन्तुविवेकज्ञानात्म
कभेदख्यातिमात्रंभवेत् प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञा
नात्मात्मज्ञतिनिर्वाहितम् ११ कृपितोक्तामस्तु
यत्रामवलोकशमेनयेत् यत्नएवसमुद्भूतानन
न्तैश्चैवलीयते।। अवलोकयान्तमुखेलेनविमृश्य
इच्छाप्रज्ञायेषणांयतउन्मेषरूपात्सद्भट्टारका
त् उद्भूताननन्तनिखिलश्चैवलीयते तउक्तंवसुगम
पादैः एकचिन्ताप्रसक्तस्ययतःस्यादपरोदयः उ
न्मेषःसतुविज्ञेयःस्वयंतमुपलक्षयेदिति तथा
हि इच्छेमस्यादिमेवंरूपामीषणाःसमुपजातस्मतो
दपिचिन्माज्ञानमायाकृतलोभवशाउद्भूतोदहाशी
येशांतिशापयेत् अस्मतोहिचिन्माज्ञात्मामध्येश्र
ज्ञानेनैवप्रकटीकृतेच्छाचिन्मात्रस्यनिराकारत्वा
ज्ञास्ति इच्छापरंतत्र्यमाणरीषणादिकंवाविषे
व इतिहूषाणात्मेच्छाभवेत् यद्यस्मादविषयेवा
ह्नेच्छाअविद्याहि आकाशात्मिकाननन्तैश्चैवली
नाभवेत् तेननिर्विकल्पदशाप्राप्तिः इच्छायाःशा
न्तिनयनात्सम्भवेत्सर्वेपदार्थेच्छानन्तरइत्यमा
णविषयंभवेत् एवेतिवेत्तिहि एकचिन्ताप्रस

वि॰ क्रमेणेतिनयेनउन्मेषधारणाभ्यासेइष्यमाणेवि
टी॰ षयदृश्यंउपशान्तमेवस्यात् तस्माद्विषयदृश्य।
३२ चिन्ताहृदयान्तर्व्यापकतयाऽनुभूयमानमुन्मेष
37 मेवध्यायेत् तेनोन्मेषोद्गतव्यापकचिन्तानस्मि
न्नेवाप्यपिलीयेत इतिचिन्ताहृदयैकाग्र्यसमाद
धारणाबलाद्दृश्यमपिलीयते यदभिप्रायेणन
चित्तं निक्षिपे दुःखेइति यत्रयत्रमनोयातितत्तत्रै
नैवतत्क्षणंपरित्यजेमाप्नुपपदेस्यमग्रेनताद
कं यत्रयत्रमनुद्गतानन्तलक्षैवलीयतेइति ॥
यदामनेस्थानोमप्रज्ञातानेवाकल्पतरामिवे तत्र
नोहेतयाभ्नतस्त्रलीनस्तन्मनाभवेत् ॥ ज्ञानमिति
क्रियायाउपलक्षण इच्छाज्ञानक्रियाणामनावि
र्भावे ग्रहमेवनास्तिकिन्तुचिदानन्दरूपएवास्ती
त्यर्थः चित्रिहृदीच्छाज्ञानक्रियाहि आत्मनःश
क्तयःवस्तुतःसर्वासदृशास्वतःतस्मिन्नेवस
मेयतयाभ्नतश्चिदानन्दात्मकः ॥ इच्छायामथ
वाज्ञानेजातेचित्तंनिवेशयेत् आत्मतत्त्वानमेव
नात्स्ततस्तत्त्वार्थदर्शनम् ॥ इच्छायांजातमात्रायाम
मथवाज्ञानेजातेमतिविषयसंकल्पविरहाण्मे
वेतिदितितत्त्वावित्तंनिक्षिपेत् तेनैवपरमार्थता

नेभवेत् अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः सालम्बापरा।
पर्यायसाकारभावनेयम् ज्ञानमेवतात्त्विकं
सज्ज्ञानस्वरूपंतन्नतस्यकश्चिज्ज्ञाता आधारश्च।
तिसौगतदर्शनेकटाक्षयन्नुपदिशति शाक्तो
पाये १२ निर्निमित्तंभवेज्ज्ञानंनिराधारंभ्रमात्म
कम् तत्त्वतःकस्यचिन्नैतदेवंभावीशिवःप्रिये॥
यदिदंघटादिज्ञानंतन्निराश्रयंस्थिरस्यकस्यचि
दात्मनः घटादेराधारस्यवाचलत्वात् अतए
वनिर्हेतुकंचक्षुरालोकादिनिमित्तस्याप्यचा
लत्वात् भ्रमात्मकंमायावशोत्थितं विकल्पात्म
कत्वात् ज्ञानव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् सप।
वायंघटइति संवेदनंतस्यायंवितत्त्वतोप्यवार
रतिवक्तुमान्तिरेवेत्यर्थः एवंभावनापरःशिवएव ७१
चिद्धर्मासर्वदेहेषुविशेषोनास्तिकुत्रचित् अतश्च
तन्मयंसर्वंभावयन्भवजिज्जनः॥ विज्ञानंकिंचि
वापिमेगुणोयस्यसःचिद्धर्माचेतनःधर्मोदकिक
वलादिस्थनिव सर्वदेहेषुहस्तिपिपीलिकादिश
रीरेषुकीटादिसदाशिवान्तेनास्तिकश्चिद्भेदःत
न्मयंचिन्मयंचैतन्यस्यसाधारणत्वात् एतत्कंव
स्यदर्शने येवविज्ञानाभोगभूषणोयोऽस्तिभा।

वि.
टी.
३८
38

स्फोरे पराविवरकोशाख्येमेव विकोटकोटरे३।
ति भावयन्निति निर्विशेषं ब्रह्मसर्वज्ञास्मि इति
बोधमेवं धारयन् न तु स्वपाकादिना सहोपवे
शभोजनादिके व्यापारमाचरन् इति ज्ञानप्रकर्ष
एवोक्तः अयमर्थः उद्धारेन सततत्वस्य यथेष्टाचर
णं यदि शुनांतत्वदृशांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणे
इति ७४ इदानीमतिशयितं कामक्रोधाद्यवस्था
स्वस्वरूपमनपवर्गममत्वापरहितत्वप्रमथा इतिस्व
रूपानविवक्षयेमसगुणकाफणिमन्त्रमुखीभव
न्ति योगिनस्तत्समीहितमविरोधेनावलम्बन्ते अ
योगिनस्तस्यत्कापव नश्वरेण हन्ति तत्प्रवृदेसं
वेनकृतिनिकृमीगसंकोचगुणाक्रोधसंशय।
१८ हृतीप्रशमव्यमरहाविकाससुखाभिमुखायहर्ष
भावनहृनीविस्मार्यप्रभिमुखीभूतनिनसाव
शक्तिविमर्शनायोगिनामाभाभिरूपदिशति।।
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यगोचरे त्रुडिंनि।
स्तिमितोऽकृत्वानलत्वमवशिष्यते।। कामादिरूपे
गोचरेतदास्पदेप्रतिपद्युगे प्रवनारण्डुकनीमा
पकार्यं त्रुटिंसमेविदं विधायनमनमवशिष्य
ते कामादिविषये नैकाग्र्यप्रहर्षोदयप्रहारितवा।

स्वविषयास्मेषे चिदानन्दमयत्वमेव ज्ञायते इति
हृदन्तरमेषा निर्विकल्पोपायिका शाम्भवी भूः ७४
इन्द्रजालमयं विश्वं व्यस्तं वा चित्रकर्मवत् भ्रमा
द्वा ध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्गमः ॥ विश्वं ग्रा
ह्यग्राहकात्मकं जगत् भ्रमदिति नावाहकस्य
गच्छत्तद्रूपवेनवज्ञन्मादि ७८ न चित्तं निक्षिपेद्दुः
खेन सुखे वा परिक्षिपेत् भैरवि ज्ञायतां मध्ये किं
तत्त्वमवशिष्यते ॥ सुखदुःखयोर्विषये चितस्था
पनेन विधेयं अहं सुखी अहं दुःखी इति भेदे सत्याम
ति अन्तःकरणधर्मान्सुखदुःखादीन व्यपनेष्यं
किन्तु ज्ञायतां त्वया स्वयमेव विचारय मध्ये किं त
त्वमवशिष्यते इति सुखदुःखयोर्मध्ये यत्तत्त्वं स्वा
त्मभूतं तेन तदनुसन्धानात् एकं चितत्वमेकाग्र्येण
नैव विमर्शेयमर्थः ७९ विहाय निजदेहास्थां सर्व
त्रास्मीति भावयन् दृढेन मनसा दृष्ट्या नान्येक्षि
ण्या सुखी भवेत् ॥ निजदेहे आस्थां स्वदेहे यमाह
तो विहाय सर्वमहमिति सदाशिवस्यरवत्वेनवि
द्वेषस्थकचिन्मात्रात्मशिववत् दृढेन निःसंशये
न मनसा चित्तेन नयाद्दृष्ट्या स्वसंविदानान्येक्षिण्य
पेक्ष वस्तु विमर्शैकायतनया भावयन् सुखी भवे

न् अथ शिवशक्तिसामरस्यात्मनि विश्वाहंभावे
बहुशो व्याचचक्षिरे ईदृशो ऽहंभावो ऽपि तन्मम
त्वरीकारेणापकृतः यत्सौगतमतानुमोदन
रसिकेन मेवाहिते यत्नस्तेनो वा त्वभंपयय
हेनाम किंचन अहमेव न किं विश्वद्वयं कस्मो
पजापतेरिति यदाहुः सौगताश्च विमन्यात्मा।
निपरस्वेत्रास्वपरविभागे च रागविद्वेषौ अन
योस्संप्रतिबद्धास्सर्वे दोषाः प्रजापतेरिति विम
र्शदीपिकायां विश्वात्म विश्वोत्तीर्णं च स्वतत्त्व
दिव्यमत्तरम् अहमित्यत्र मे तन्त्वसमाविष्ट वि
भेतिकरतिप्रतिपत्रम् पूर्वगुरूणामपि एककी
रमितिको परोस्ति मेरस्यमस्थिगतभीर्वगच्छि
नरमादिताप्रमित्यभ्यं भगवान् रेखपयवपराम
ह: श्रीकृष्णनाथेन हर्षदत्तसूनुनापि अहंकार
मपीभूमिरिमादिना ह्रयसम्यलो परिमिता
हंभावस्य परिहरणीयः यदुक्तं तपस्विराजेन
त्वविषममममादेश्य विद्दलितजनजेयंशोति
नपिपासः अहमिति पिशाचपथमस्तनिमात्रे
ण किंकरीभवति इत्येतज्जयरथगुरुणा उद्दृत्य
लिखितं १८ यदालोपश्च विज्ञानभिक्षार्यवा।

समाप्तेरे नैव सर्वगतं ज्ञातं भावयत्विति सर्व
गः ॥ सर्वं च परिदृश्यमानं घटादौ विततं
यथ्यमरुत्तोरश्म्यादिकं तत्सर्वं ज्ञातमेव न भ
वति इति स्वमद्रूपतया भावयन्सर्वगः स्यादि
सये अस्मदीयादिविवेकस्तद्यथा घटादौ विष
ये यदस्मदादेर्विषयिणः ज्ञानमिच्छायं वाय
स्यास्ति तत्सर्वमेवान्तरे हृदयमध्ये नैव किन्तु स
र्वगतं ज्ञानं तद्भवतीत्यन्वयः एवकारो भिन्नक्र
मः समममेवान्तरे बोद्धव्यः सर्वेषां घटादीना
मपि अस्मदादिविषयं ज्ञानमिच्छायं वा अ
स्ति तेन किं ज्ञातं घटादयोपि ज्ञानं त्वस्मदादि
ज्ञानेन तथा सदाशिवादिरपि क्रिमिपर्यन्तोस्म
दात्मना जानाति इच्छति वा क्रिमिरप्यस्मदादि
प्रभृति सदाशिवान्तं जानाति इच्छति च इति ।
ज्ञानक्रियात्मकं सर्वं सर्वात्मकम् इत्थंभाव
यन्धारणां कुर्वन्सर्वगतो भवेत् यद्वा सोमा
नन्दपादैः शिवदृष्टौ चदीमदात्मना वेत्ति वैच्य
हे च घटात्मना सदाशिवात्मना वेत्ति सर्वो वेत्ति
सदात्मना नानाभावैः स्वमात्मानं जानज्ञाते
स्वयं शिव इति १५ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिसामा

शि. वि. ४०

40

सर्वदेहिनाम् योगिनांनविशेषोमसम्बन्धेस्ता
वधानता॥सर्वदेहिनांसदाशिवादिकीटान्तानां
चमामान्यनिर्विशेषामावधानतामाग्राहकरूप
विस्मरणाम्॥८॥ स्वदेहस्यशरीरेपिमेविनिम
ग्नभावेयेन् ग्रपेतांस्वशरीरस्यमकाशापीरि
नैर्भवेत् स्वकीयशरीरायेतांविहायकेवलंमे
विज्ञानंश्रमशरीरेपि श्रम्यदीयवास्पदेहेपि
प्रवृत्तंभावयेत् स्वशरीरविनाकृते सवि
रूपेवासेपरकायेविस्मरणेन् येन तदुद्भवस
दानानन्तविहाललक्षणस्यणा विदेहकेवल
सिद्धिः विद्याविनयसम्पन्नेब्राह्मणेगविहस्ति
निश्रुति सर्वत्रसमदर्शनमाहात्म्यान्महावि
देहकैवल्यंसिध्येत् ततःपरमकायप्रवेशा।
दिनानन्तज्ञानावियमालिकादियोनिविषये
तत्तत्कर्माचरणेकृपालिङ्गरसमर्थयोगिनो
जायते कथंस्वदेहानपेक्षंसंविदूपमनुहमेप
रत्नभावयेदित्युपमानमाह स्ववदितियथा
स्वात्मनिस्वशरीरापेक्षांमकाशासंविदूपवि
मर्शनंभवति तद्वत् श्रन्यशरीरेजीवद्भूतेमस्ते
वासेविरूपानुगतिभावनाश्मत्रसेश्वेवयोगि

नः प्रमाणेस्सजीवेवशितायत्रकामावसायि
तादिसिद्धिप्रादुर्भावफलंमृतेपि कस्मिंश्चिज्ज
देहेदेशेस्वसंविद्विमर्शनबलात्परकायप्रवेश
ननन्नन्क्रीडाविधानमेवप्रयोजनं पतत्कं
भवति शरीरापेक्षाकदाचिदपिसंविद्रूपस्य
नास्तिकुतः संविद्रूपस्यसर्वत्रानुगतत्वात् श
रीराणांसर्वत्राननुगमेनव्यतिरेकात् यथा
स्वप्नेचिदात्मनोनुवृत्तिःस्वप्नसात्त्विकेनस्फुरणा
त् स्थूलदेहस्यव्यावृत्तिरप्रतीतेः स्वप्नेपि
त्मानुवृत्तिः स्वप्नावस्थासात्त्विकेनस्फुरणा
त् सुप्तावस्थात्मनःकथमितिप्रश्नेदृष्टेनवकिंतु
त्रोस्मात् इमात्मनोनुवृत्तिरेवलिंगदेहस्य
व्यावृत्तिः गाढनिद्रायांस्वप्नोत्थभ्रमासमा
त्रुपदार्थदर्शनगन्धमात्रस्याप्यनुपलब्धेः प
वंसमाध्यवस्थायांतुरीयदशायांशुद्धविदान
न्दस्फुरणावस्थानेनात्मनोनुवृत्तिः समाहि
तत्वानस्यस्वप्नाद्युपलालितस्यकारणदेह
रूपस्याज्ञानस्याप्रतीतिर्व्यावृत्तिरित्यर्थः प
वमवस्थाचतुष्टये देहचतुष्टयस्यानुवृत्तमना।
त्मनः संविद्रूपस्यतुसर्वावस्थास्वनुवृत्ते

वि· भै· टी· ८९

स्वदेहापेक्षां विहायापि स्वात्मन्यमिति सर्वे
स्वकं अपेक्षां स्वशरीरस्यमादि परमार्थतस्त
स्ववत् स्वीयदेहवदन्यशरीरेपि सर्वत्र प्रमेय।
परत्वजाते सांगकल्पेषु भावेषु परामृष्टानेकि
यावेयमादिनीमात्मावयवभूतेन सर्वदेहसम्
हेवेनेनामनुभावयेत् कथं स्वशरीरापेक्षा
त्यक्त्वा विमात्ररूपस्य मम सर्वत्रत्वक्षितत्वे
नेनिखिलंजगन्ममेव वपुर्नेन्त एकदेशावय।
वन्येषां देहवराकः एकस्मिन्नेव देहावयवेन
हेपि अन्ये सर्वे देहा मम सन्त्येवेति किमनेनास्य
ममतां विषयीकुर्वता स्वशरीरापेक्षां त्यजेत् अ
स्याश्रवयवान्तरनिस्तनकाष्ठमात्रस्थितशा
णामस्वशाय्यपशावत्सो भवेत् एतदृशीनात्व
विरूपाक्षपंचाशिकायां उत्क्रम्य विश्वनैगा
त्रयोऽगैकतनुनिःशिना हन्तः करालब्धाए
श्वर्यकंजीवन्मुक्तो लोकः इति स्वात्माख्यश
रीरापेक्षं संविदमनुगतत्वाभावनेनकतिपये
दिनैरेव सर्वव्यापको भवेत् ८२ निराधारं मनः
कृत्वा विकल्पान्न विकल्पयेत् तदात्मपरमा
त्मत्वे भैरवो मृगलोचने॥ स्वकवासनान्तरालम्ब

नमनः कृत्वा सकलस्य कलापदानविकल्पये
त्वदाजीवात्मपरमात्मभैरवएव सकलस्य कल
पाजीवत्वे निर्विकल्पदशापाक्षत्वमियनो
विकल्पात्रविरथ्यात् सोऽहं ममायं विभवइति
प्रत्यभिज्ञानतः विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरे
पिमहेशेनेत्युक्तनयेन सोऽहं शुद्धबोधस्वरूपः
जगन्मे देहमदीयः स्फारइति इत्येवं परिजान
तः सोऽहं प्रहंसइत्यनेकप्रकारेण प्रत्यभिज्ञा
पारीजान् इत्यप्रभाषितोरचयनलक्षणएवा
मनेनप्रकारेणाममायं विभवइति प्रकाराल
रेणाप्रत्यभिजानतः इत्यन्वये इत्येवंकारेणि
पात्तोप्रत्यभिज्ञाहेयंत्वद्वचनः प्रथमथाप्रका
रार्थस्येवाभावादन्वयः पौनरुक्त्यमापतेन्
येनसर्वो ममायं मनो ममायं इत्यादिपाठान्त
रं कल्पयंति तेपंडितम्मन्याः सएवाहं शेवस्य
सोममेवभैरवस्यलाइति हृद्यगम्यारणाद्यथा
ऽयंपयहृदयंपरमेश्वरोपदिष्टं दृष्ट्वापिमूढा
नहिप्रत्यगात्मानामपशुः कश्चिदन्योऽप्यहंप्र
चित्स्वयः प्रकाशात्मा सएवाहं सर्वाहमेव[illegible]
मः कश्चिदितिसोऽहमिति प्रतीकं प्रत्यभिज्ञा

वि॰
भै॰ टी॰
८२

सूत्रविमर्शिनीकारेणाविहृतं नयामसमायं
विभवइति द्वितीयेप्रसभित्ताशंविहृएवना
प्रतोविकल्पाद्दिश्यिममस्वातन्त्र्यलद्दलो
विभव इमेवमात्मकेवपकटीकृतेमहृदय
जैनैनतरथेदर्शितेनमुखविषयपेरापातन
मिवात्र भूयस्तेनतदृथेदर्शितेनतमुखविष
यमेवामलोस्फिटिताभैवपुरितिसिद्धाद्विवि
धाप्रसभित्ताइमेनाद्विविधाप्रसभित्तोदर्शि
पत्ययमेसोहमितिप्रत्नीकेव्याचष्टे ८२॥ सर्व
तः सर्वकर्तीचव्यापकः परमेश्वरः सएवाहं
शैवधर्माइतिदा व्यदिवश्शिवः शिवस्यायं
शैवः धर्मः स्वस्वातन्त्र्यादियस्यसः शैवध
र्मासएवाहमहमेवसइसमस्तेवयत्वेनभाव
नाच्छिवतारयेशान्तीभूः ८२ सम्यायंविभव
इतिप्रसभित्तोशंविहृएणोति॥ जलस्येवोर्म
योवह्निज्वालाभंगाःप्रभारवेः ममैवभैरवस्या
ताविश्वभंगयोविभेदिताः॥ विश्वभंगयःसंसा
रविच्छित्तिलहर्यः विभेदिताःसंजातभेदाः ८४
भ्रान्त्वाभ्रान्त्वाणरीरेणवहितेभुविपातनात्
तोभशक्तिविरामेणपरासंजायमेदशा॥ भूज

करशाखेजैर्वालयाभ्यन्तरशायोवाश्रुत्व
पीठादिपरिदत्तिणोगेनाहर्निशंमार्गभ्रमणा
ताप्योभ्यासोपकारकेनस्वदेहेनपरिभ्रम्या।
नेशीघ्रंभुविपातनात् अर्थाच्छरीरस्यभुवि।
क्षिप्तस्यमनःवेगशान्तेर्विरामेपरानिर्विक
ल्परूपाप्रादुर्भवति ८५॥ अथवारेष्ठपवाश
क्तानाथिलमलयेनवा ज्ञानशक्तिसमावेश
तोभान्तेभैरववपुः॥ ज्ञानविषयेषडर्धशा
मर्थ्येनवायथिलमलयः अज्ञानान् ज्ञानादेर
भावेनोपथिलमलयः नेनवाकृतार्थोज्ञानः
शक्त्यावनाश्रितारव्योयसमावेशात्तेनतोभा
न्तेवेबलताविरामेसतिभैरववपुः स्वैक्कृसा
नुभवानन्दावस्थारूपंभवति ८६॥ सम्पर्दा
यमिमंदेविस्त्रणसम्यगखदाम्पदम् केवलेजा
यतेसयोनेत्रयोस्तब्धमात्रयोः ८७ संकोचेक
र्णयोकृत्वाहूयोद्वारेतथैवच अनच्छमहले
ध्यायन्विशेद्ब्रह्मसनातनम्॥ अयोत्तरेणाग्र
धेस्रवपालिनापीडनंकृत्वा अहलहलहिनेम
णःपाठोयंशेषंस्पष्टम् ८८॥ रूपादिकेमहा।
गतैस्थितैवोपरिनिरीक्षणात् प्रविकल्पमनेम

वि. सद्यश्चित्तलयः स्फुटम् ॥ कूपः प्रसिद्धः आ।
भै. टी. दिना गिरिशृंगाग्रादेर्ग्रहणम् महागर्ते बृहत्स्थि
४२ थिरे कूपादौ स्थित्वा सामीप्ये सप्तम्यर्थः वटे
43 गावः स्वैरं शेरते इतिवत् महाश्वभ्रादिसमीप
स्थितोर्ध्वमेव कूपाद्याकाशं निश्चलदृष्ट्या।
लोकनादेनोरविद्यमानो विकल्पो यस्यास्ता
तथाविधामतिर्यस्य तस्य निर्विकल्पबुद्धेर्भाव
कस्य तत्क्षणमेव चित्तप्रशान्तिर्निश्चितम्
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः ८५ ॥ यत्र यत्र मनो
याति बाह्ये वाभ्यन्तरेऽपि वा तत्र तत्र शिवावस्था
व्यापकत्वात्क्व यास्यति ॥ संवेदनं याति प्रसर
ति तत्र तत्र स्फुरत्संवित्तत्त्वे शिवस्य विश्वका
शस्यावस्थावस्थानं क्व यास्यति न क्वचिदपि
याति अत्र हेतुः व्यापकत्वादिति दिक्कालाका
रैः प्रकाशसारत्वात्प्रकाशमानैः प्रकाशात्म
नः स्वात्मभैरवस्यानवच्छेदादित्यर्थः १ एवमव
स्थानयोगशास्त्रे समाधिषट्कपरिपालकल
योनिसमाधिः सातान्काररूपप्रयत्नायत्त
स्य समस्य समाधिहृक्कः तथाच तन्त्रेव समा।
धिषट्कलक्षणमुक्तं यथा समाधिर्नामचित्त

स्यादेवएतन्महद्यब्रह्मनामात्रेणाखिरीभावः
सन्नवहिरन्तर्धीविषयः तत्रसद्रूपान्तःकर
णः समाधिर्द्विविधः सविकल्पकनिर्विकल्पक
भेदात् सविकल्पोपिद्विधाद्रष्टृस्पर्शक्रमःशब्दसं
पृक्तश्च तत्रद्रष्टृस्पर्शक्रमस्यसमाधेर्लक्षणंवा।
कार्याणां कामाद्याश्चित्तगादृश्यास्तत्साक्षि
त्वेनचेतनम् ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयंसमाधिःस
विकल्पकःइति ग्रंथस्थलःसविकल्पकःसमा
धिःशब्दविकल्पकेद्वितीयसमाधिमाह तदे
व असङ्गःसच्चिदानन्दःस्वप्रभोद्वैतवर्जितः अ
स्मीतिशब्दविद्धोयंसविकल्पःसमाहितइति
एवंयत्नतःक्रमेणसमाधिद्वयसम्पन्नोस्वय
मेवभवन्तंनिर्विकल्पकसमाधिमाह स्वानुभू
तिरसावेशाद्दृश्यशब्दावुपेक्ष्यतु निर्विकल्पःस
माधिःनिवातस्थलदीपवत् इतिचैवंसविक
ल्पोद्वौनिर्विकल्पकइतित्रयःसमाधयःप
न्तस्समाधित्रयंस्तूयंवल्लाकाशादिलक्षणंतेसुमा
दयति हृदीवबाह्यदेशेपियस्मिन्कस्मिंश्चव
स्तुनि समाधिराद्यःसन्मात्रेनामरूपपृथक्किय
नइतिदृश्यानुविद्धस्सविकल्पकःसमाधिःश

द्वानुविद्धं सविकल्पकं समाधिमाह तत्रैव
श्रवणेतु कामं वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ३
मवच्छिन्नचित्तेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् इय
ज्ञापि केवलब्रह्माकारतानात्मनसो निश्चहृति।
विकल्पकसमाधिर्यथा स्वच्छीभावस्मात्वा
तार्त्तीयः शर्ववस्मनः पद्मे :समाधिमिच्छद्भिर्ने
येकाले निरन्तरश्मेन ब्रह्माकप्रतिबिम्बस्तत
त्रैव देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि
यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र समाधयः इति २९
यत्रयत्रानमार्गेणैवेन सेव्यरत्नेविभोः नस्य
नमात्रयर्मिनाश्विलगाङ्गरितात्मना यत्रयत्र
नीलस्वलादौ प्रतमार्गेणचक्षुरादिस्थिरा
मार्गेणप्रभोः परमेश्वरस्यात्मनश्चेतनस्यविस्वका
यराभिव्यञ्जनेस्फुरति नस्यनीलादेस्तन्मात्रय
र्मित्वात् चैतन्यातिरेकेचैतन्यताभावापत्तेः इर्थ
णमात्रात्मकविविधप्रतिबिम्बवस्प्रकाशस्या
चैतन्यमात्रस्वभावत्वे विस्मरणविस्तृभिनिः भूता
योविनावेवयोलीयतेतस्यपरमेश्वरस्यैव पया
वनीभूतः प्रकाशपवस्तुर्यसमणलं जानेतथा।
चिदेवहिरण्यनीभूताजगदात्मना भानीसाक्षा

यः ९१ तन्नाथान्ते भये शोके गह्वरे वा रणाद्रु
ते कुतूहले क्षुधाद्यन्ते ब्रह्मसत्तासमीपगा ॥ स
मीपगा इति पाठान्तरम् ब्रह्मसत्तानवच्छिन्न
चिदानन्दस्फुरत्तासमीपगा निकटमिनेवेति ।
तानतत्तज्ञावसरैर्विरहण स्वप्रबुद्धस्य समाविशेद
प्रबुद्धः पुनरत्र सूक्ष्मपवेसे घाणाभ्यवीभूः ९२
वस्तुषु स्मर्यमाणेषु दृष्टे देशे मनस्त्यजेत् स्व
शरीरं निराधारं कृत्वा प्रसरति प्रभुः स्मृतिस्ता
नेनैव यमानेषु पदार्थेषु प्रबुद्धवस्तानविषये ।
स्वाधारभूते मनस्त्यजेत्स्वविपद्यभवपूर्विका
त्यास्मृतेः स्वदेहं निरालम्बं विधायानुभवद्
यः प्रभुस्स्मरणानुभवयोः स्मर्यमाणानुभूय
मानयोस्थैकात्म्यध्यानात्मा प्रसरति शाड्भव
ति ९३॥ क्वचिद्वस्तुनि विन्यस्य शनैर्दृष्टिं निवर्त
येत् तज्ज्ञानं विषसहितं देवि शून्यालयो भवेत्
कस्मिंश्चिद्वस्तुनि दृष्टिमतिरूपानितिलिप्य केवि
स्पदार्थे दृष्ट्वा रस्यार्थः शनैः शनैस्तस्य पदार्थस्य
ज्ञानं तद्विषयसंकल्पसहितं निवर्तयेत् सू
न्यभावनया अन्तर्लेद्यबहिर्दृष्टिमायेनवानेन
वस्तुसेलयो विश्रान्तिरस्य समयवैविधः संयमीम

वि. वेत् देवि स्थूमालयो भवेदिति पाठान्तरम् ९४
भै. टी. भक्त्युद्रेकाद्विरक्तस्य यादृशी जायते मतिः सा
४५ शक्तिः शाङ्करी नित्यं भावयेत्तां ततः शिवः ॥ भक्ति
45 रिति न पारयन्तं ने भक्तिर्यापि न परमेशितुः भ
क्तिः भावस्वभावात्तोनेद्रेकी भाव भावनमिति
कृत लक्षणाउद्रेकप्रायिकं ९५ वस्त्वन्तरे वेद्यमा
नेऽशनैर्वस्तुषु शून्यता तामेव मनसा ध्यात्वा वि
दितोऽपि प्रशाम्यति ॥ कस्मिंश्चिदेकस्मिन् वस्तुनि
ज्ञायमाने सर्ववेद्येषु तदन्येषु बाह्याभ्यन्तरेषु वस्तु
षु वेद्यमानेष्वपि शून्यता भावनीया शून्यतानन्तरं का
लमनाभासनंतामेव वेद्याभावात्मकचिदवकाश
रूपां शून्यतां मनसा निर्विकल्पकसंविदा ध्यात्वा
विमर्शपविदितोऽपि वेदनादपि प्रशाम्यति शान्त
ब्रह्मस्वरूपो भवति विदिशाहंकारात्मः मेदप्र
पारूपत्तानवाचकः नत्ताने नवसत्तु भवेविन
सहितं तदा सनातुकम् कविदत्सनीमद्रूपकप
दार्थमात्रे इहान्तरन्तरहितपसंकल्पज्ञानादिति
वर्तेनतुर्कं ३९ पूर्वेदयमानवस्तुजानानन्तरं सं
वेद्येष्वपि ज्ञायमानेषु शून्यता भावनया तद्वेदना
दपि प्रशान्तिलक्षणो विशेषः प्रदर्शितः समा

वारेचपूरलेषादृशोभिधानत् नाशुद्धिर्नैवाशु
द्धिर्नभस्वादिविचारणाम् न देहेनापि वादेहे।
लिंगसूक्ष्मादिकं न च न वापि तत्त्वरिमागोनिष्ठ
रिग्रहस्तापि वा सपरिग्रहस्तावापि जटाभस्मा।
दिसंग्रहः नस्नागोनक्षत्रादीनां चरणाचरणं च
यत् हेक्षादिसंप्रवेशाभ्यसमयादिप्रपालनम्
परस्वरूपलिंगादिनामगोत्रादिकं वचन् ना
स्मिन्विधीयते किंचित्तचापि प्रतिषिध्यते विहि
तं सर्वमेवाप्रत्यति धिद्धमथापि वा किल्बेनहस्व
देवेशितिधमेनविधीयते नखेचेतः स्थिरीका
र्येसप्रयत्नेनयोगिना नश्वगामंपथैवसाम्य
नेध्येव समाचरेत् यत्नमनसिसंध्यायवसिष्ठ
न स्फुरेद्यतं समाधिमपकर्माणिमाकरोत्व
करोमवा नमेनिश्चलचित्तस्पंदनोविषया
नपि नसंस्पृणतेरोवेसपश्यपश्यन्निवाभ्यसा
ग्रस्यपेशितिनः पेयापेयंसत्ताग्राणोभक्ष्याभक्ष्यत्
पार्थिवम् स्वरूपंचविरूपंचतत्सर्वंनेनज्ञ्याने नि
र्दोषं हि समब्रह्म नस्फुटेति समभ्यसेत् विषाप
हारिमन्त्रादिमन्त्रडोमत्रयत्रापि विषं न शुद्धनेते
ननहयोगीमहामतिः प्रणुद्धिकथं नामदे

वि॰ हार्थं पांचभौतिकम् प्रकाशनातिरिक्तं किंशुद्ध
भै॰टी॰ शुद्धैरिति व्यवस्थितिरस्य शास्त्रोक्तनीत्या शुद्धाशु
८९ द्धिविकल्पं विहाय केवलं विद्धिमर्शेनानिवेशस्त्रमा
४० ह ९९ किं विज्ञेयं स्पतिशुद्धिः साशुद्धिः शाम्भुदर्श
ने न शुचिर्शुचिर्वास्ति निर्विकल्पः सुखी भवेत्
किं चिन्मात्रबोधस्वभावैकधर्मेण व्यवहार्ये पां शुद्धिर्जला
दिना शुद्धिभावः सकला सा शाम्भुदर्शने परमेश्वर।
सातात्कारे सति अशुद्धिरशौचमेव वक्ष्यमाणा।
हेतोः परशाम्भुदर्शने परमेश्वरभाषिते शास्त्रे
किन्तु साशुद्धिर्न शुचिः नैनमस्य निर्देशस्य भाव
प्रधानत्वात् सामयशास्त्रोक्ता शुद्धिः न शुचिर्न शुद्ध
त्वं किन्तर्हि अशुचिः हिरण्यधारणे हेतौ वा अशु
द्धिर्नैवमस्तादिशुद्ध्यनन्तताने समं किं विकल्पेना
नेगत्वात् यदुक्तं महागुरुभिः मज्जलादि विशु
द्धोपि न पवित्रो बहिर्भुवः बहिर्निर्मलमप्य
न्तरीष कलशादिवदिति अशुद्धिरिति पूर्वमभि
धायनन्त्वनशुचिरिस्मिकापि तु नः सशुचिरिति
अशुद्धिपीनत्कंसेनन्नत्ता नाशुपयोगित्वदार्थप्र
तिपादनार्थं महारिशुद्धेः कर्माङ्गत्वात् रथिका
रिणामाभवन् यदुक्तं प्रत्यान तमानरेंजण्णा

ग्निहवनादिषु ज्ञानोधिकारी सर्वत्रैवैषत्रैव
कर्मणीति यत्तन्नक्तं विरुद्धं केनतदा ज्ञानाधिका
रोत्तिमज्जलादिषु हिर्ययेतिनवज्ञानेप्रतिस्र
हादिषुद्वेः प्रतिबन्धकत्वेनभवतीमतस्मापत्त
इतिचेत् भवत्वेनन् ज्ञानप्रतिबन्धकाभावात्
परंतज्ज्ञानेनिरपेतेनकर्मैवकुरुपेत्वेवयंतना
नीमहे स्नानादिनादेहेनैर्मल्येक्रियमाणेदृढ
शीनेज्ञानेतत्स्वरूपतादिदर्शनेनेतरभिमानोपि
नज्ञानिनोभवेदपि यत्नेषुवन्विस्मरमाबहि
र्मुखत्वनापमेः ज्ञानिनोस्त्वनयाधितिविधेयाय
यावारंवारंविद्धिमर्शचनाभ्यासादेहादिविस्म
रणमेवभवेत् समकदाचिदपिदेहंनपश्यति
यदुक्तंभागवते देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवा
सिद्धोनपश्यतियतोध्यगमत्स्वरूपमिति यदि
ननज्ञानोपकारिणीस्नानादिषुद्धिस्तत्कथंभग
वतागीतं आचार्योपासनंशौचं स्थैर्यमात्मविनि
ग्रहइत्यादिनाशौचमपितज्ज्ञानमितिचेत्तत्स
मानभिमानाग्रेयवायवादिरवावरणमानसभेदे
नसमविधेस्नानंस्कन्दपुराणेभिहितंप्रापोदिष्ट
तिवमानत्रमिमारभ्यवारुणंचैवगाहनमानसं

वि· विश्वचिन्तनम् इतिपर्यन्ते सर्वस्थानफलभूतेषु
भै· टी· होमानसंस्थानेषूक्तं इमतः केवलवारुणस्यापि
५८ गौणत्वाञ्चोचपदेन विश्वचिन्तनाख्ये कुत्रस्था
47 ने किं न वकुं शक्योनापि इति विनिगमनाग्रहाङ्गी
करणेन साधुधर्मशास्त्रोक्तव्यवहारूणविधाने
धर्म इति चेत् हन्त नहि धर्मत्वाभ्युपगमामावरम
धर्मत्वमवत्तानात्मास्वदादिशुद्धिधर्मोदभीष्टतरः
यद्धक्तेयाज्ञवल्क्यस्मृतावेव इज्याचारदमाहिंसा
दानस्वाध्यायकर्मणां अयंतु परमोधर्मोयद्यो
गेनात्मदर्शनम् इति अयमस्य अक्रियमाणाया
मपिस्वदादिशुद्धेपरमात्मनोनकदाविशुद्धिः
निराकारत्वेनाकाशवत्सत्वात् क्रियमाणाया
मपिनकाविशुद्धिः देहस्तुस्वदादिशुद्धेपि मलि
नएव हि यस्मादस्य शाकोकाशुद्धिरेव नस्यात् ।
स्वदादिशौचविनाकृतोपि निर्विकल्पतानन स
ति मनःशौचेमकमनोमलः सुखीभवेत् ९१ स
र्वत्रभैरवोभावस्सामान्येष्वपिगोचरः नचतद्व्यति
रेकेणपरोस्तीत्यद्वयागतिः ॥ सर्वत्रसर्वप्रदेशे
षुभावोभैरवःसमस्तरूपोभैरवःवित्तात्मातन्त
तोज्ञादिव्जेयश्च समस्तः सामान्येनेषु विवेकही

नैवापिगोचरोग्राह्यः सर्वेषांप्रमाणांसकल
प्रलयाकलादीनामहंतानामिकरोमीमाद्य
हंविमर्शस्यस्फुटनयास्फुरणात् नतुभैरव
व्यतिरेकेणान्यःकश्चिदस्तीमहंविमर्शस्यैके
अहंरूपएवपरमेश्वरः सत्त्वप्रकटएव किमा।
णवशुपायत्रयेणनहिस्फुटतरस्योपायावे
षणांउचिते यदुक्तं उपायजालेनशिवप्रका
शयेद्घटेनकिंभातिसहस्रदीधितिः विवेचय
न्नित्थमुदारदर्शनःस्वयंप्रकाशंशिवमाविश
त्क्षणादिति तथासंविस्प्रकाशे अपरोक्षभवन
वेसर्वतःप्रकटेस्थिते येरूपायाःप्रतन्यन्ते त्
नेनोपविदन्तिते महार्थमंजर्यांच यंमानन्ति
नेत्राअपिजलहार्योपिपिविजानन्ति यस्यैवन
मस्कारः सकस्यनस्फुटोनभवतिकलनायर
ति श्रुतिरपि उक्तेनेगोपायप्रदर्शनेनमुदरा २८
येः उक्तेनेविद्याभूतानिसर्वशोऽमडयातिनः
शांकीभूमिमुपदिशति ॥ समःशत्रौचमित्रेच
समोमानापमानयोः ब्रह्मणःपरिपूर्णत्वादि
तितानातसीभवेत् २१ ॥ शांभवीभूमिमुप
दिशति ॥ नद्वेषंभावयेत्कापिनरागंभावयेत्क्व

वि॰ चित् रागद्वेषविनिर्मुक्तौ मध्ये ब्रह्म प्रसर्पति ॥
भै.टी. प्रसर्पति विकसति ॥ यदवेद्यं यदग्राह्यं यच्छू
५८ न्यं यदभावगम् तत्सर्वं भैरवं भाव्यं तदन्ते बोधसं
भवः ॥ यदवेद्यं ज्ञेयद्ग्रहणानामग्राह्यमनुपादेयं य
त् शून्यं सर्वालम्बनधर्मैश्च सर्वतत्त्वैरशेषतः
सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थत इत्युक्त
स्वरूपं सावस्थाकाप्यविज्ञेयं मादृशां शून्यतो
च्यते न तु न लौकिकशून्यवन्नास्तिकाद्यानुपाति
नीसिद्धत्वात् यदवेद्यमस्याग्रहणं नेदं च शून्य
ते तेन तद्गतेन सततभाविना शून्यभूतभावैर्न
योपास्मिन्नां वामायत्तदेव विमर्शदीपिकायां ध
तितम् तत्त्वं परिहृण्वे शिवात्मत्वं शून्यधामत
त् ननु नित्यत्र लीयन्ते यस्मात्तत्प्रदयन्ति च ।
तत्त्वं परात्परं तेजो नानातत्त्वैर्विनिवसन्ति च दीप।
ते किल तत्त्वं शिवात्मशून्यधाम तिरर्शनानन्त
रूपानि यानि शून्यान्तरायपि तेषां शून्यतिविल
यो शिवशून्ये समुदिते नतद्भक्तिन यत्नवतनद
क्ति नयवतत् शान्तवैरीद्वपनयानतो मञ्ज्ञोपप
यते उपेयमिन्तरज्ञाप्ति स्वाननुग्राह्यमेतये त
दनाहममग्राह्यत्वेतोग्राह्यनाः शून्यतांजताः इतिस्वा

58

नत्यद्रूपं नवक्तव्यं नध्यायद्भावगगनकुसुमादि
ष्वपिसमास्फुरतिप्रदेशेनमहासामान्यरूपंसास्फु
रत्तामहासत्तादेशकालाविशेषिणीमुक्तत्वात्
नमामः सर्वसामान्यरूपं तमारमेश्वरमित्युक्ते
श्च नदेवसर्वसद्रूपं भैरवं भाव्यं भैरवत्वेन भाव
नीयं न तद्भावनाप्रकर्षेण पर्यन्ते सम्यग्बोधो भवे
त् प्रभावव्यापकं महासत्तासद्रूपं च प्रकटीकृ
तं महेश्वरानन्दपादैः कः सद्भावविशेषः कुसु।
मादेरिति गगनकुसुमस्य यः स्फुरणानुप्राणो
लोकः स्फुरणं च सर्वसामान्यम् इति सद्भावः सर्वे
तस्माद्विशेषाभेदः असद्भावः असत्त्वमिति पाव
त् कोऽसद्भावः गगनपुष्पस्य सतः कुसुमात्र
कश्चिद्विमर्षः अत्रैव सा रूपस्फुरणानुप्रा
णा इति ११ निमे निराश्रये शून्ये व्यापके कलनो
ज्झिते बाह्याकाशे मनः कृत्वा निराकाशं समा
विशत् ॥ निमन्नादिविशेषणप्रतिपादितव्या।
मिके बाह्यगगने मनो विमर्शात्मकं तानेकृत्वा
समापन्नं विधाय निरालम्बनं चिद्रूपे मनसाका
शाद्विक्रान्तम शून्यं धामसमाविशति इति पा
शेव १२ पद्मपद्ममनोयानितत्वजेनेवनवन्नाम्

वि. भै. टी. ४९

49

परित्यक्तानवस्थितमानिस्तरंगस्ततोभवेत्॥४॥
अथविषयेमनश्चांचल्यात्तन्निग्रहस्तेनैवावि
कल्पसंवेदनेमनसातत्त्वंपरिहृत्यपुनरपि।
गतेचेत्पुनरपिश्वासमाहृत्यउभयाधीनक्षिप्तमहृ
त्तिनिरोधइतिपतंजलिनीत्या अभ्यासेनतुकौ
न्तेयवैराग्येणचगृह्यतइति श्रीभगवत्संभाविते
चित्तवृत्तिनिरोधेवैराग्याभ्यासप्रागल्भ्यात्।
न्मनसोनिरालम्बनताशमित्युक्तापरभैरवावे
शात्भवेत् उक्तंचगीतासु यतोयतोनिश्चरति
मनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततोनियम्यैतदात्म
न्येववशंनयेत् १२ भयासंवेरवपतिसर्वदोषा
पकोविले इतिभैरवशास्त्रस्यमन्तोऽस्यारणाक्षि
वः॥ओपेरवइमतरवनक्ष्यापमर्षः अनुत्त
रस्वरूपःअकारः इच्छारूपःइकारः अनुत्तरविश्रान्ति
रेवानन्दःइच्छायाविश्रान्तिरीशनम् तेनएषक्रि
याशक्तेःप्रारम्भःआकारईकारईकारस्यआभासे
विरूपःप्रकाशःइच्छा ईशानेचानन्दवशष्णउन्मे
षपयामनिचशाम्भाविनिस्तरूपादप्याविनिय
दाउपविशति नदोप्रईईमेत् एकारनयासंप
यते अनुत्तरानन्दयोरिच्छायोअसरणेन एकारो

शक्तिः सदाशिवतत्त्वमनान्तरमेवाहङ्कारोस्
ति: अत एव सन्ध्यन्तरसंज्ञाकारएकारयोरत
एवावर्णो इवर्णोपि इत्यनेन अग्राप इत्येतत् ।
अकारएकारयोरेकादेशेनाथवा आकारएका
रयोरेकादेशेनैभावः इति संवित्प्रकाशः शव
लीभूतः सैवस्फुटाक्रियाशक्तिः स्फुटक्रियाश
क्तिमत्त्वमैकारार्थः अत एवएकान्तरकोणेप
कारः स्वात्ममहेश्वरात्मकं तेनैभैरवपदस्यादयम
र्थः भयासंवित्प्रकाशरूपयायेकारः क्रियाश।
क्तिमान्महेश्वरः सर्वैरवयतिविमृशतीति भैरव
इत्यनेन देवाभिधेये यद्वाभयात्तानात्मिकयाश
क्त्यापिकारेणमाहेश्वर्यैजकयाक्रियाशक्त्यास
र्वैर्विमृशति यद्वा रूपसमभिन्नाणां जडभूतानां
प्रतिष्ठाजीवदात्र्यातानां क्रियाचभूतानां जीव
नांजीवनेमतमिति अयोक्तरंतद्वितीयपादे।
नाह सर्वदोव्यापकोऽखिलेइति तयाभयासर्वै
श्रमाश्रमेरातिरदत्ताति सर्वैवासमुगच्छतिव्या
पकतयाभैरवः इसहतिशम्भ्वारणामरम
शिवीभावोभवति यतउच्चारणमात्रात्स्वीश्री
मदभिनवगुप्तपादैर्दर्शितं आत्मनेवतमाभि

वि. भै. टी. ५
50

नामविमर्शोमांचेरवोऽस्य कान्याकिंचद्वीय
मीरपिदिशोज्ञानामिरूमेहठात् यत्नैर्भैरव
भैरवेतिरटतोरुद्रत्विविस्फोटन इत्यनाशव
पाशपंजरभरः कायोप्यनन्तायते इति श्रवण
देऽस्य श्रमाते ऽप्रभवनमतिहरणंकाष्ठातेव
लात्क्रमेणतावे इत्यत्र श्रुसत्त्विपाशपंज
रत्वेस्वकायस्य पराकाशायमानत्वंविनातम
म्भवन्ति इमनःकायोप्यनन्तायते इस्मके इ
स्मके इपंकरोकिणीतुष्टअनन्तेस्वरवर्णेख
मिनमरः कायोपिमोलायते इति पाठान्तरम्
समलनाहान्यभावनयाजीवन्मुक्तमायोप
रमेश्वैकरूपतावेशात्परसिद्धिलाभः यन्मा
यास्तनमात्मेवनमामीतिपतत्रविहृतिवि
मर्शियामभिनवगुप्तपादैर्दर्शितं केचिन्नया
यास्मैर्भैरवयतिइतिपठन्ति तत्रसाध्य यदिभ
रवइस्पादिपदसिद्धिः स्यात्तर्हिसुनंगाच्छेतय
पपि प्रत्युत्पस्तकेपिषयवपाठोस्ति तथापि
धारणेयावणर्योभवति: कतमदक्षरमेव
ह्रपोजनीयः तत्रवैइरवपदमध्याईकारोप
तोभवति रेफापेतोवावकारापेतोवासमुदा

यथदेवेन नहि भैरवगणेषु गणस्य भरणादिकं वका
रमात्रस्य रवणार्थत्वे तु किमत्र प्रथमं वर्णोद
येमेयेज्ञपुनर्वकारस्य पूर्वसंगतेन रेफसंयोज
नेन काकाक्षिन्यायापादनेतु कंकष्टकल्पनेन
कल्पनागौरवात् भरणरवणं वमनार्थो भैरव
इति विरक्तवार्थो नतु किमर्थः भैरवपदस्येव।
सिद्धत्वादैकारस्य संधिपातः वकारवत् रवप
दासिद्धिः प्रथमस्य द्वितीयवर्णो न परमेश्वरेण
वसर्वदत्वमपि विलेयापकत्वे विहितेन दानिवा
तिक्रियाप्रगल्भा ~ द्वितीयपादेलोकः तेमराजा
दिभिर्नैवेतिनः यतोवितानोद्यानमंगलस्मो।
कप्रारम्भे भरणायथेप्यवशकटीकृतः सर्वथा
रकः सर्वपोषकः सर्वप्रदः सर्वव्यापी भैरवइति
मूलग्रन्थाभिप्रेयं विचार्य भीतृणा ममयद्येभैर
वः तथाच भवभयानन्दस्य कारणं भैरवकृता
मीशः भातित्वं ज्ञातारं रयति बालयतीति भै
रः कालः तेवाति इत्मादि स्वकपोलकल्पितत्व
वान्नयंमात्रेणेषुव्यप्रदर्शनविषये गजनिमील
मेव विधेयं नदत्रमारामाराध्यविवेक विषये स
हृदयापवप्रमाणं इतितत्त्वं गुरुभिरेतज्ञन।

वि·
मे.टी·
५१

51

कृतवर्णवत्स्वकार्तरयोजनार्थत्वात्तदालोकसा
रस्यरक्षितत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ५४ अहंममेदमित्यादि
प्रतिपत्तिप्रसंगतः निराधारेमनोयातिनज्ञान
मेरणाक्षमी ॥ अहंममेदमित्यादिस्वतोहन्त्वात्ता
तप्रसंगेनापिनिराधारेवस्तुनिप्रवृत्तोवरेण्
हेभावएवमनोयाति अहंविमर्शस्यत्रुटितत्वेन
निर्विशेषत्वात् परमानन्दात्मकत्वान्मनोनक
दाचिदपिक्षियते श्रीरहंविमर्शस्यपरमात्मत्वेन
सर्वेश्वरत्वात् प्रवृत्तरीतो सर्वेषामेकएवात्मा
सर्वेहिस्वात्ममेवरागिणः स्वात्मप्रेमैवपरमेश्व
रभजनं प्रेमैवत्वकेवलमित्युक्तत्वात् अहंवि
मर्शस्यस्वतनात्पूर्णत्वादिनाविच्छेदाभावात्
प्रवृत्तात्मा अप्रवृत्तात्मावा आनन्दस्वभावत्वतो
मेरेषानन्दादिभिर्विधार्यत्वाद्यविधार्यत्वात
दस्वतायास्वात्मविषयंप्रेममनकदाविद्धीय
तेरमकं यथा नतात्मनःप्रियार्थंसर्वस्यप्रिय
त्वेभवतीतिश्रुतिः तस्मादानन्दस्वभावत्वात्मा
कोमकोवामानभवेदिह्यूणांसमितिप्रेमात्म
नीदाने अनन्तमपरमंतेतनपरमानन्दात्मनः
त्वमेवात्मेशास्मर्वस्य सर्वस्वात्मनिरागवान् २

त्तिस्वभावसिद्धोत्वइ किंजानेजयेज्जनइति न
स्मात्वकश्चिदप्रवुद्धः नकश्चित्प्रवुद्धः सप्रवुद्धो
वाकिंन्तस्वनन्तुः परमेश्वरएवनथानथाभाति
प्रवोधवोधसम्बोधकस्यनथानन्त्वानन्त्वेविरुद
ते प्रनोवोधादिविकल्परहितत्वेनशान्तोभवेत् १०५
ॐ अविनाशीवासुदेवोविष्णुर्विश्वम्भरोहरिः इमं
कीर्तनमात्रेण कलौमोक्षोहिशाश्वतइतिपंच
रात्रमतेकदाचेणश्रमाणायेशाकोभूमिमाह ॥
नित्योविभुर्निराधारोव्यापकश्चाखिलाधिपः शा
श्वतोनित्तांनंध्यायकृतार्थोयोनभूपतेः ॥ विभुः
विभुः परमेश्वरोनिराकारस्वरूपः इत्यर्थोनञ्
ऐयनंतोशाश्वाप्तुद्रुश्चिन्तयम् कृतार्थः कृतकृ
त्योभवतीत्यर्थः महानारायणेनापि नामकीर्त
नमाहात्म्यमत्रवर्णितमणोपदेपदेभिहितं न
माचिध्यायतोध्यानेः किमयालम्बनेः फलमि
त्यादिना हैतमयंवस्तानेश्रमएवइतिवेदान्ता।
भिमतामिन्द्रजालपारणामाह १०६॥ प्रनन्त
मिन्द्रजालाभमिदंसर्वंसमवस्थितम् किंतत्वमिन्द्र
जालस्यइतिराप्नोक्तिंवव्रजेत् ॥ प्रनन्तंनिखिल
रूपमतएवेन्द्रजालतत्स्यंकिंतत्वेनकिंविदिमर्थः

वि. अतःसर्वमिदमिन्द्रजालवन्नीयतेनैवसदि
भै. टी. त्यर्थः॥१७॥ आत्मनोनिर्विकारस्यक्वज्ञानंक्वचवा
५२ क्रिया ज्ञानायत्ताबहिर्भावाअतःशून्यमिदंजगत्॥
बोधात्मकस्यचिदात्मनोनिर्विभागत्वेननिर्विका
रत्वात् ज्ञानंक्वकचवाक्रियाज्ञानक्रियेविकार
एव तदायत्ताबाह्याःपदार्थाः अतःसर्वमिदंशू
न्यमेवध्यायेत् यदुक्तंचन्द्रज्ञाने अधऊर्ध्वेदिशः
सर्वाभूमिरापोनलस्तथा वायुश्चखंमनोबुद्धि
रहंकारश्चयेगुणाः सर्वेशून्येनिरालम्बेतत्रसर्वे
प्रतिष्ठितम् यत्किंचित्सकलंभावरूपंतत्रैवव
र्तिनम् तदस्मानंवलमायामयोपसंस्थित
म भ्रान्तिमज्जत्रैवशुद्धसर्वेशून्येप्रतिष्ठितम्
शून्यात्मवर्त्तनेशक्तिःशक्तेर्वर्णाःप्रजज्ञिरे व
र्णेभ्यश्चतथामन्त्रामन्त्रेभ्यःसृष्टिरव्यया तस्मा
च्छून्यंजगत्याध्येयत्वेनरूपकरावनेति अतश्चा
त्मैपकारवाहिरूपंजगदपिन किंचिदितिनिरूप
शुद्धसंविदोजगदभावभावनाः इतिशाक्तीमुः॥१८॥
नमेबन्धोनमोक्षोमेभीतस्यैताविभीषिकाः प्र
तिबिम्बमिदंबुद्धेर्जलेष्विवविवस्वतः॥ केवलमे
तावन्मोक्षादिकल्पनामायापाशक्रियवशाद्दशा

स्फुरत्तारूपस्याभीनस्यैव द्वितीयाद्वैभयभवनी
त्ति हेतत्त्वतस्य तन्नविदेहेन परामर्शशीलस्य
विभीषिकाः कटकभीस्ममात्रत्वशालिरतण
र्धाः पलालपुरुषाद्याः तत्वतानिमत्तकिंका।
रिष्यत्सेला ग्रुतेन नव्यतं रदेन कर्त्तव्यमिदं कर्त्त
व्यमनेनैव मोत्तरमायाःकल्पनाः निषेधेगुरणा।
यथि विहरत्नो को विधिः को निषेधश्च तिभ्रक
मस्तुपदेशात् उक्तंच कल्लटेन कविना शालीय
लालपुरुषो वनियःहा पाव्रदग्धाननश्चटकोप
टकभीतिदायिनैः ज्ञानेनसपव विहितो विपिनेवि
दृष्ट्या किंनवभेजनतकुलावनकेजराणामिति
यद्येवंमहि कर्त्तव्यतावत्ते प्रमीतस्यापि जीवस्तु
त्रावस्थायामिवकथं नोपलभ्येत इति चेत् रहस्य
स्यएव स्वतन्त्रो तिमःपरमेश्वरः तस्यैतदेव स्वात
न्त्र्यं यदेहेन्द्रियादिभिः जीवरणाभ्युपगमे कोट
नकैः खेलनं करोति स्वस्वरूपविश्रान्त्यानास
स्पन्दनं परिमज्जप्रतिष्ठितेस्यन्दाभ्युपगमः क
षुप्त्यादिवत् पिण्डपातानन्तरं प्रत्यक्षमानि।
ष्क्रियावस्थादिस्वतन्त्रेणापरमताभ्युपगनात्रम
तोसान्त्वायत्नुपलब्धिरियमेवावस्था श्रीमग

वि. वञ्चीनात्र तथा देहान्तरस्यापि धीरत्वजनगुरु
भै.टी. ति इति मालामन्त्रा वसे भैरववपुः स्वरूपदेहा
५३ न्तरस्थापि रेवदेयापये न ततिरिदृशा उक्तं च भैरवस्तो
53 नमस्तुभ्यमरभट्टारके स्मरते च हस्यापि एऽस्य न किं
विरूपलभ्यते दुःखे स्वस्वं न चैवास्मि परमानन्द
भावनात् जिज्ञासार्हिते स्थाने यत्र देवो निरञ्ज
नः प्रकालकलनाहेतु गोमागमविवर्जितः
निरालम्बो निरुत्साहः स्पूरमनः शिवः स्वयम् सं
त्यानाशेन निर्जीवमेतासासाव्योमरूपिणी तथा तै
वदेवी प्रतिवचनान्तरे विपरामि तवेकाकीक
तचिह्नमपरूपला सर्वं सर्वमयस्यादेतत्रमेद।
तथासह कदाचिदीदृशं विश्वमेतद्दितीरितमि
मनेनाभिप्रायेणाजेनिनीयाप्रपिप्रन्ने हितमये
निर्जीवस्यापिपिएऽस्य विलमसव्येकविंशति
स्थानानि वितरन्ति प्रमया अविनाशी वापुरेवा
पमानात्मानिमोनिरानो न जहाति स्मरतेवापि सर्वे
व्यापीयन्त्रेजप इमे वमादीनि वाक्यान्यप्रमाणा।
ति स्यः तस्मान्मन्त्रनैवापि भैरवं वपुर्निर्विकल्पमेव
तिनकश्चिद्विरोधः जपरस्यापि पन द्दस्मनपति
ष्ठितानां तीर्थादिकमपनयपरमेव यद्गुक्तं ला

ते बहलमहसि बोधे प्रोज्ज्वलमेकरूपो जनन
मरणभाषाकान्तरः कस्यचित्ता प्रविदितप
रमार्थास्तीर्थदेवालयादिष्वपणान्तु परिशा।
न्तो हन्तनापद्यते इति तत्त्वपत्न्मार्गश्रद्धाव
तो विवेकिनो जीवन्मुक्तिरपि त्वरणमिव भास
ते काकदर्पणश्रुदर्शनजीवितभूतनायाश्चते हि
वान्तीया: यत्नोऽपि नघकलनपायस्याऽऽद्रते।
विवेकपरास्ते त्वरणमिव तस्याजीवन्मुक्ति गे
त्वागणनीयतमाम् अमयसमयेऽपश्मासेत्र लसे
विद्विसे स्फुरत्त्वभिलषन्ति नैवान्ये श्याया: क्रिया:
पष्पकल्पिता इति स्तनस्यापि पिण्डरचनाप्युपरा
मस्यैव यद्युक्तं प्राग्जन्मकोटिसमुपार्जितदु
ष्कृतो वश्चेदावहं कपिपिण्डमेवे निज नन्द्र रूपो
धेशा सन्तरन्तोपि सन्तो गतापत्नस्य समनपेपति
पिण्डमिति प्रमाद इस्यैतत्प्रपालयिनो मरणं।
जीवितं च तस्यैतदेव माह मरणं जीवितं च देह
स्यैव तन्नात्मनः जीवापेतं वाकिलेदं म्रियते न
जीवो म्रियते इति श्रुतेरेतद्विस्तरं गोपदेशाम
यादेकयापि धारणया नैष्फल्ये स्मन्यस्य योगि
नो हि विधा दशाजीवन्मुक्ति: पिण्डपातानन्त

वि.
मै.टी.
५४
54

ंतविदेहमुक्तिरितितत्र यावज्जीवावस्थायां
मानसादिवत्तद्रूपमपितीर्णमेव सर्वत्रसर्व
दाचिन्मात्रावहितत्वेनतत्रानवकाशापत्तेरात्म
नीमदेहरूपानेनशान्तवो याव्यदेहान्तरमेवप
रमेश्वरस्वरूपत्वात् नतस्यदेहान्तराश्रयित्व
मतएवसर्वगतस्यात्मनः उत्क्रान्तिः सम्भव
ति यदुक्तंवीरयामले उत्क्रान्तिविधानेपरस
तस्यव्याप्तकत्वात् मानपरिच्छेदमर्थः
प्रमाणस्यतत्रिभासेकस्योत्क्रान्तिः कथक्रम
त् यदिसर्वगतोदेवोवस्तोत्क्रम्यक्रयास्यति
श्रणासर्वगतोदेवोघटनत्सत्तराभवेदिति
इतिशेषमुक्तिर्जीवन्मुक्तस्येव ततदेहाभि
मानिनः कर्मजुष्य तस्यमलिनवासनाश्र
यत्वेनपरलोकगमनमेवश्राद्धपिण्डदाना
दिके नउपयोग्येव यदेहाभिमानवासनाश्री
मद्यावयोभिनवगुप्तपादैर्दर्शितावार्तिके प्र
क्तिमेपिण्डदोयाहंपिण्डदानक्रमात्तथा प्रा
णोऽस्यवपवाणोगंधर्वीदेहोस्मिन्स्थितः गृह
ष्टिकिययासुत्रशिष्यलामादिक्रमयः सांग
भागपदमसौलमानसद्योगमस्थितः नास्ति

मेपिण्डः कश्चिन्नयेवास्यतिउक्तनी
नमेश्रमात्मिकूज्ञापिपताभिन्नरकार्णवे
इतिस्वसंविस्फारएव तथानयास्वनीय
फलकोधान्मैवनतत्वनश्मलप्रकृनेन
कउस्तद्रूपीवेदिकत्वेवेद्यत्वात्मप्रकप्रकृति
त्वात् श्रुतोत्मानेवेदकंसंवेद्यंएकमेवत।
त्वंविशेषणभावेपन् यदुक्तं यावन्नवेदका
पन्नेनावेद्याः कथंश्रिये वेदकंवेद्यमेकं।
ततत्वेनास्मत्पुचित्तत इतिकिंच यथास्त्
यंस्वद्विनमेवप्रतीयेजलमध्येस्त्रि तथात्र
द्विरेवपरिमितविषयावद्धोहं मुक्तोहमि
माकाराप्रतीयाइति ममकिमायातेबुद्धा
यवभासकत्वेनदतीतत्वादितिबुद्धिमेव
मजेत् अन्तःकरणमागमुक्ताबाह्यकरण
मागधारणमाह॥ इन्द्रियद्वारकेसर्वेसत्व
दुःखादिसंगमम् इतीन्द्रियाणिसन्मुखल
स्यःस्वात्मनिवर्तते॥ सन्धमानस्तखदुः
त्वादिमयंसर्वमिन्द्रियद्वारायाते ततमम
विरामनोवात्मवमिमनोहेतोरिन्द्रियाणि
परिमजेत् ततश्चास्यप्रवर्तितेन इन्द्रियाणि

मेवपदमप्युक्ताग:पत्वस्यत्वेस्वरूपावस्थित
त्वे एतेहिविहितासान्तामनोबुद्धीन्द्रियादयः
इत्युक्तनयेनस्वस्वरूपविमाशविलासत्वान
मिन्द्रियाणांस्वस्थत्ववर्तनेइतिलिङर्थेलट् ११
ज्ञानंप्रकाशकंसर्वंसर्वमात्माप्रकाशकः प
कमेवस्वभावत्वाज्ज्ञानंज्ञेयंविभाव्यते॥प्रकाश
मानेनभूयप्रकाशात्स्वप्रकाशेनपृथग्वि
मर्शात् नाथोविमर्शोहमितिस्वरूपादहंवि
मर्शोस्मिचिदेकरूपइतिनीमाप्रकाशकेना।
नेनात्मनःपृथक्सर्वंशह्वाच्यंज्ञेयजातंत्ता।
नात्रपृथक्त्वमेकंभावयेत् सर्वंप्रकाशेवेद्य
वस्तुजातंज्ञानप्रकाशकमस्तिकुतस्तदेव
फलमितिज्ञानपरस्यकर्तरिप्रयोगाज्ज्ञानंवे
दकात्माप्रकाशकोयस्मात्तदेवंविषम् वेदक
प्रकाशेवेद्यमित्यर्थः वेदकसाध्यंवेद्यत्वम्।
कोसाध्यंवेदकत्वमाह सर्वेणात्मेति सर्वेण।
वेद्यजातेनआत्मावेदकःप्रकाशकारीभवति
वेद्यस्तेकिमपेतंवेदकत्वंवेदकस्यवेदकइति १२
ग्रहणानिर्विकल्पदशाग्राह्यं पूर्वोक्तहाद
शोच्चारणात्मूलभूमिसुप्तकस्यामपिविश्रान्ता

नो प्रमातॄणां प्राणवज्जीवं जीवन्मुक्तानां देहा
पाते तत्स्वेच्छया विदेहमुक्तिः पारमेश्वरस्वरूपाभे
दात्तल्लयता तत्तस्य प्राणाद्युत्क्रामत्यत्रैव सम
वतीर्यन्ते स्मपतिषस्मामाणान्निष्कलोपास
कानां ऊर्ध्वविक्रान्तागतेः पशुप्रमातृवत्सर्गनिर
यगामनमिव सकलब्रह्मण्याधिष्ठितारिमा
र्गगमनमिवोत्क्रान्तिरपि तथा नैव भवेत् कि
न्तु निष्कलवद्योपासकप्राणानां तत्सकदार
प्रविमजलबिन्दुवत्तत्रैव लयः पश्चात्ते निज्ञा
सानिर्द्दिष्टे शुद्धनिर्विकल्पं परं पदम् यदाह।
कठवल्ल्युपनिषत् यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि
मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां
गतिम् इति परमगतिशब्दप्रतिपादितं सर्वो
त्कलक्षणभैरवशरीरमेव तेषां ततः सिद्धानव
नः प्रेमबाष्पतिलान्नमधादिपिण्डसाधनापे
ताकामं मलाकाराणसंख्यातवत् पतनस्वेम
भिप्रेमाह ॥ मानसं चेतना प्राक्किरणमाचेनिव
नष्टयम् यदा श्रियेपरिलीणं तदानन्दैर्वं वपुः ॥
मानसं संकल्पात्मकं चेतनानाडिः शक्तिः प्राण
त्मा आत्मा पतत्पुरुषहितः परिमितप्रमाताए

वि॰
भै॰ टी॰
५९
56

नयमतद्वयं यदापरितीणां चिन्मत्कारमात्रे
नदानमृतौकं भैरवेवपुःअनंतःस्वानुभवानंदा
दमात्रिके ॥११२ एतदुपसंहरति॥ निस्तरंगोप
देशानांशतमुक्तंसमासतः द्वादशाभ्यधिकं
देवियज्ज्ञात्वाज्ञानविज्जनः॥ द्वादशाभ्यधिकंश
तेद्वादशोत्तरेशते॥ अत्रैवैकतमेयुक्तोजाय।
तेभैरवःस्वयम् वाचाकारोतिकर्माणिशापा
नुग्रहकारकः॥ अत्रैवैकतमेयतेश्रयदेशोयु
मध्येएकस्मिन्नपियुक्तःसमाहितःवाचानु
तः श्रयत्नेनस्वयं॥ अजरामरतामेतिसोणि
मादिगुणान्वितः योगिनीनांप्रियोदेविसर्वमे
लापकाधिपः॥ जीवन्नपिविमुक्तोसौकुर्वन्नपि
वेचेष्टितम्॥ श्रीदेव्युवाच इदंयदिवपुर्देवपरा
याश्चमहेश्वर एवमुक्तव्यवस्थायांजप्यतेको
जपश्चकः॥ इदमितुक्तरीमासर्वमयथवस्था
यां तस्यांजप्यतेकोजपश्चकः भेदस्याभावात्
ध्यायतेकोमहानाथपूज्यतेकश्चतृप्यति हू।
यतेकस्यवाहोमोयागःकिंकस्यचकथम्॥
महानाथदेदेव कस्यवाकिमर्पणम्॥ श्रीभैरवउ
वाच एषात्रप्रक्रियाबाह्यास्थूलेष्वेवमृगेक्ष।

णे भूयोभूयः परेभावे भावनाभाव्यतेहियाः॥
प्रक्रियाजपादिकापरेभावेविश्वस्फुरणेस्वस्व
भावेणभावनाविमर्शना सर्वमेवपरोहंसः
शिवःपरमकारणमित्यादिरूपाभाव्यतेसेय
यते ॥जपःसोत्रस्वयंनादोमन्त्रात्माजप्यईदृशः
सएवयाभावनानिष्पाद्यते सजपःस्मन्त्रयःज
प्यमाह स्वयंनादोमन्त्रात्मेतिस्पष्टस्तन्त्रः ईद
शस्त्वीनस्थित्रनिकरावनेनिध्यायात् नादःप्र
कृत्तकाहंविमर्शात्माजनीयोदेवः प्रवस्त्र
वस्तूपरेशमयेणास्ते॥ध्यानंहिनिश्चलाबुद्धिः
निराकारानिराश्रया नतुध्यानंशरीराक्षिमु
खहस्तादिकल्पना॥निश्चलाधरूपानिराका
रानानेहेलवस्तुमानिराश्रया कन्दहृदाद्या
न्ताद्याश्रयहीना अपरश्चबाह्योपकरणसर्वाह
णा अस्मिन्दर्शनेनतुनिर्विकल्पदिव्यपरावेशात्
मत्वार्चनमित्याह ॥पूजानामनपुष्पाद्यैर्यामि
तिःक्रियतेदृढा निर्विकल्पेपरेव्योम्निसापूजा
ह्यादराल्लयः॥महाव्योम्निपरचित्प्रकाशे आ
दराद्दृढप्रकर्षायोलयोविश्रान्तिः सापूजा।
पूजानस्यापुष्पाद्यैःनामेयता॥ प्रत्येकतमप्र

वि॰ भै॰टी॰ ५८

57

क्षिप्येयोमध्येनदिनादिनम् भरिताकारता
मात्रस्मिरमन्तर्पणता ॥ एकत्रमशक्तिक्षे
योगिनइतिशेषः ॥ महाशून्यालयेवह्नौभूता
क्षविषयादिकम् हूयतेमनसासार्धंसहोम
श्चेतनास्रुचा ॥ महाशून्यस्यशून्यातिशून्यपर
स्यासमन्तालयोपत्रपरतत्वात्मनिवह्नौ तत्र
भूतेन्द्रियविषयभुवननाडिरूपंविश्वंसकलं
जगमहिमागकस्यनाहेतनासहचेतनावि
धात्मस्यादीशक्तिरेवस्रुक् तयाहूयतेयस्स
होमः श्रीगोत्रविरीतमिसथेः विनिःस्रुक्कि
तमास्मिमारिश्रुतिःसहोमःस्रुकचेतनेति
पाठान्तरम् ॥ यागोऽत्रपरमेशानितुष्टिरानन्द
लक्षणा क्षपणात्सर्वपापानांत्राणात्सर्वस्यपा
र्वति ॥ यागः देवपूजा ॥ रुद्रशक्तिसमावेशस्त
त्क्षेत्रंभावनापरा अन्यथातस्यतत्त्वस्यकापूजा
कश्चतृप्यति ॥ तत्क्षेत्रंतत्र ऊरुक्षेत्रादिप्र
प्रमातः रुद्रसमावेशंपतिनॄणांपाशक्ति
रतापिनाख्यातस्यासमावेशः तत्तपीभवते त
देवतेत्रभिमन्यवः देवरूपेणतेत्रपरंनिवेक्ति
तपणादिति ॥ येरवरूपेनदृश्येलपनेवापरा

परः पञ्चैव सृजकः सर्वस्य एवैकः कृत्स्नतम्
वैरिति कृस्वमादिभिरलिवलिपिशितादिभिः
चपरापर इति परादेव्या सहितः परः परमेश्वरः
अतः कृत्स्नतोऽकृपारमार्थिकसृजाव्यतिरेके
णन किञ्चिद्व्यसृजनादीमर्थः ॥ ब्रजेत्प्राणो
विशेज्जीव इच्छया कुटिलाकृतिः दीर्घात्मासाम
हादेवीपरत्वेऽपरापरा ॥ अस्यामनुचरं तिष्ठन्म
हानन्दमयेऽधरे न्नपादेव्यासमाविष्टः परभैरवमा
प्नुयात् ॥ षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येक
विंशतिः जपो देव्याः समुद्दिष्टः प्राणस्यान्ते सुदु
लभः ॥ ऊर्ध्वे प्राण इति सकारहकारजपात्मिको
परो देवी स्वरूपात्मा हे ध्यायं मनसा कुर्वे त्रिति हे
मे ध्यायं मनसा कुर्वन्न्यान्ते प्रलीयते इति मध्ये भि
रितोऽपुनः सर्वेषु लोकेषु वत पवरणोषुफलम्
तो न्यूनप्रभूमि प्रत्याणारमितानि विकल्पानवस्था
लोकत्रये प्राणे उपसंहरति व्रजेत्प्राण इत्यादि
प्राणः स इत्येवं रूपः प्रकाशः अजेन्न बहिर्निस
रेत् जीवो हमित्येवं प्रकारः तमा रूपः प्राणस्य
बहिर्निस्सरणे अपानस्यान्तः प्रवेशने जीवात्म
नासम्भवति इति सम्भावनायां लिङ् जीवस्यप्रा

वि. णान्तर्वर्तित्वात्प्राणस्य हृत्कारलिपिवत्कुटिला
भै.टी. कृतित्वाज्जीवोपि कुटिलः प्रमाहृ प्राणः प्रवे।
५८ शाभावेजीवप्रवनस्यादित्यपानदेशेवजीवशाद्
58 भोवत्स्यतोविशेजीवस्यमुकंवक्रत्वमपि नत्स्य ह
न्नपरमेशेस्थैर्येवक्राण्टलिप्याप्रपोमुख्यास्ता।
र्धवित्विलयाकारत्वादनन्तःप्राणशक्तिरपिकु
टिलाप्राणान्तर्वर्तीप्राकाशोवालाग्रशतभागा
नामन्तिमोभागः परमसूक्ष्माभिमाकृतिः प्राथा
रवक्रतया प्राप्येपस्यापि उपचाराद्वक्रत्वं ननन
त्वतश्चतिप्राणपवकुटिलः हृदयाकाशस्तविन्मा
त्राज्जीवदशोद्भूतिः प्राकंत विन्याणे परिणतेति
श्रुतेः सूर्योहं विमर्शोसंविन्मात्रान्मनदेहाभिमा
निजीवत्वेमहाकाशत्वेसत्त्विघटाघ्राकाशोद्भू
तिवत् इडापिंगलामध्यांशसेवलनाडिपिंगलायां
दत्तनाड्यांवलनाप्राणशक्तेः द्विवलयाकारत्वं
लक्षमानाख्यामध्यनाडीनसार्धमात्रात्मकत्वात्सा
र्धप्राणस्य हृदाकाशादारोहणेन द्वादशान्ताद
वरोहणेन प्राणात्मकत्वादहमिति प्रवरोहणे
नापानदशापासः इतिवर्णाद्धयोर्व्यक्तिःजीवस्य
जीवत्वं प्रतद्वर्णद्वयव्यक्तभावेन हंसहंसेति

मन्त्रेतज्जीवोजपति सर्वदेहक्रमात् जीवएव
जपति तत्परमेश्वरः हंसेतिमन्त्रेणानुत्ताभि
मानघटनात् ईश्वरदशायांतत्पूर्णाहन्तात्मके
तया अहंसः सोहमहमिदमित्यादिविमर्शस्फु
रितत्वात् शरीरस्थमिदमुणादेयमिदंममनेद
ममेतिहानसमादानयत्नवाउम्मनम् एवंवि
दकैरश्मिविकासेदितप्रकाशःशाणः तस्मैका
वेनगाविरयानः एवंमहेयोपेक्षोपमयोः हीवज्र
स्थयोर्हितत्तपयो रजोधोमयोर्मूलभूताहं तदाका
शासेविस्कुमभूमिःपरादेवीवितानततन्त्रेसंसा
धारणाफलाभूतानिरिष्टा एतस्याविततरूप
त्वेदर्शयति हीबोत्तमासामहादेवीपरात्तेऽपरा
परेति सामहादेवीमहद्दूव्येकप्रकाशस्वरूप
संविज्ञानचरीप्रमातृप्रमेयप्रमागामिनीसरे
ति वर्णाहयसमापत्तातद्विश्रान्तिभाजनेनम
धेकाशस्यत्वात्तदस्यरूपत्वेनस्थितातमाखे।
स्यान्तर्वहिष्करणाविसर्गकेशीअजपाग्रवण्डे।
एणापिसतीवितनाकृतिर्भवति एवंविस्तारो
देनसंपत्तिर्दिनत्वपात्मिकासैवपरादेवस्वेपा
पानंतत्पणात् सर्वपापशानात् तीर्थभूमिवा

वि. स्यानन्तरूरूदेशादिदेहंयं परापरादशाभेदाभे
भै.टी. दात्मकतया अहमिति शब्दामेनेदमितिरूपेण।
५५ कारेण अर्थेन सकलस्यास्य सकलरूपोऽभेदः तत्तया
59 सत्तया निर्देशेन भेदश्च इति परापरत्वम् स्फुटवा
यहकारस्य काशान्तर्गर्भितापरादेवीमन्त्रः शवे।
शादर्णोपाहंकारस्य मस्तकोर्ध्वे अर्धमनुस्वार इति
हृतनलतत्त्वणानुस्वाररूपा केवलविन्दुतयाजप्याय
वेवहिर्निस्सरणादर्णापोसः कारपार्श्वे अर्ध इति वि
सर्जनीय इति हृतनलतत्त्वणा विसर्जनीयात्मिका
प्रकारं विना विन्दुद्वयस्यानुच्चार्यत्वात् जपाय एवं
वर्णक्रमेण जपान् संविन्नक्रमेण संवित्प्र
काशेन सर्वेशाहस्फुरणेन स्फुरणेन केनचि
दपि सम्भवति संविदन्तराभावेन स्वप्रकाशत्वा
त् स्वप्रकाशस्य च परप्रकाशानपेक्षत्वात् प्र
दीपस्य प्रदीपान्तरभाववत् ननु जीवोस्ति हंसम
न्त्रजीवः तत्सत्त्वमात्रविमर्शानुसारेणानन्तस्य
र्णोऽहं विमर्शः कथं जायते इति चेत् ब्रूमः अत्राहुः
महेश्वरानन्दपादाः यदि निजहृदयोल्लासमतिरे
केतिमतिनिष्कलमिक्षा मप्यन्तरिक्षहृदिनवाश्र
स्तेगगनपेसोम सूर्य्यपोस्तर्हिरिति सोमोपानः

हकारः सकलवेद्यवर्गपोषकत्वात् तात्पर्यान्त
कारात्मा सूर्यः हंकारसःकारयोरन्तर्गतयो
स्सतोः मध्यन्तदिरुद्रनेत्रामाणिक्यमालिग्या
दिवत् सकारस्यान्तर्गमनं सह रयेविसर्जनी
येहकारस्यवस्तह रयमेपुटीकारलवेणानुसा
रेणसा विश्रान्तिस्तासमध्यन्तद्विभजावस्थान
त्तणालक्षणःयःकालरवणः सन्तुदितन्नःत
दानीसहंसरतिविमर्शोउम्यते हंसमन्त्रस्तिष्ठ
हंसः सोहमिति महामन्त्रः सर्वविसृष्टयःस्वा
त्मप्रत्यभिज्ञानोपायत्वात् जपरश्चास्य सहाभ्यां
सकारहकाराभ्यांजातोजपः सहजः श्रुकविमः
सहोत्पादितामानोप्रपरोत्तरचारिणो परस्प
रेहेषरतोसमेतानागद्धतोपमो कस्तोरयपिते
शाकोवीर्यमुक्ताम्बरंमहदिति श्रुतत्पादितामा
नावितित्पादितामभ्यासासमन्तान्मननेय
पारिति यथाक्रममणानस्यप्राणस्य चतत्पया
दिवेनचशास्त्रीयोपदेशः यदाशयेनवीराव
लिङ्गले सिनासिनोदीर्वक्रस्तोधर्मापर्मोश्चित
पे लीयेतेयदिनदीसावाप्नाधानेनयोगत
इति प्रसंगेपुनर्विविभागापशपन्नीभूमिरिति

वि॰
भा॰टी॰
६०

केचिदामनन्ति यदाहुः श्रीवामननाथेनत्र
प्राणमन्तरं ध्यात्वापश्यन्त्या निर्विभागया चि
न्मात्रस्पर्शयोगेन विलीनः स्यात्परे पदे इति ग्र
स्यापि मूलम्। ननु स्वरार्कसोमाग्नि कलावी
नयत्र तिभाक उदेमेकः समालोकः प्रमाणा
ख्यप्रमातृगरमर्थः प्रमेयमिति श्रीक्रमस्तोत्र
संवादादपादानत्वेन परैव देवी देशकालाका
रावच्छेदविनाशिनी समालम्बनीया यथैव भ
गवती निरावरणरूपा प्रज्ञापारमितोच्यते त
दुक्तं निष्प्रपंचा निराभासा निर्विकल्पा निराम
या शिवस्वभावा परा सत्त्वा बिन्दुनादविवर्जिता
प्रज्ञापारमितानाम सर्वबुद्धधारणापरेति एवमेव
स्त्रयम्भूमिर्विज्ञानतन्त्रे परमशिवेनोपदिष्टा स
र्वत्रसमदर्शनेषु प्रमातृस्थापनामात्रत्वे प्रतिपदि
नेभावनाबलेन यः साक्षात्कारः स एव शास्त्रेषु
मायागर्भपरिभ्रमणमेवेति निश्चिनुमः यंल
क्ष्योपरापरब्रह्मोस्मकारहकारसंबद्धात्मको
यप्राणनरः महानरः तन्मयेयज्ञे सोहमिति वि
मर्शरूपे प्रजनसंस्लिष्टन् तथापश्यन्त्यासहे
कीभूतस्वपरात्मरूपो भवेद्देवमर्थः हंसमन्त्रा

60

णामहर्निशंपावनीसंध्याजायतेनदर्शयति
षट्कृत्वानीति अजपाजपविमर्शनेप्राणानि
योगासमयेबहुतरजन्मार्जितपुण्यातिशये
नलभ्यतेइतिशिवम् ॥ इत्थंतत्कथितंदेविपर
मामृतमुत्तमम् एतच्चैवकस्यापिप्रकाश्य
न्तुकदाचन परशिष्येखलेक्रूरेअभक्तेगुरुपा
दयोः निर्विकल्पमतीनांतुवीराणामुन्नतात्म
नाम् ॥ निर्विकल्पमतित्वादेववीराणांछिन्नसं
शयशात्रवाणां अत्रनःशुद्धविद्याप्रधानोत्तमा
धायापतिनःआत्मीयानाम् ॥ भक्तानांगुरुवर्गे
स्यदानवत्वेनिर्विशंकया ग्रामोराज्यंपुरंदेशःपु
त्रदाराकुटुम्बकम् ॥ तत्रोपदेशकस्यदेहप्रमा
त्रकृतभेदस्यवस्तुतः शिवैकरूपस्यगुरोर्नेन
नियतस्यैवकस्यचिद्भक्तानांनिर्विशंकंप्रकाश
नीयम् ॥ सर्वमेतत्परित्यज्यग्राह्यमेतन्मृगेक्षणे
किमेभिरस्थिरैर्देविस्थिरंपरमिदंधनम् ॥ ग्रामा
दिभ्यात्मीकायेऽस्थिरंधनमिति सर्वदेहिगमदृर
त्वात् ॥ प्राणाअपिप्रदातव्यानदेयंपरमामृतम्
श्रीदेव्युवाच देवदेवमहादेवपरितृप्तास्मिशंक
र रुद्रयामलतन्त्रस्यसारमद्यावधारितम् स

वि. र्वशक्तिप्रभेदानां हृदयं ज्ञातमद्य च इत्युक्त्वा
भै. टी. नन्दिता देवी कण्ठे लग्ना शिवस्य तु ॥ सर्वसंश
६१ यमार्गसर्वे परमानन्दप्रवेशेन शिवैकमयीभू
तेति भावः श्रुतं देवमयेयमादिभैरवयामार्णव
61 न्थनम् ऋषैश्चाणादिपर्यन्तं हेमराजकृतं शुभ
म् ततः परमुपाध्यायऋशकाशावलम्बनम्
यद्धितियश्यकाकालग्रन्थके हस्तगोचरम् ।
भुजोन्मकेवानापातेजरंकालगुणेननत्
दर्पेवावक्किनाच्छिन्नमत्रसातीमहेश्वरः विज्ञा
नतन्त्रविहतिः कृतसंग्रहोयं हृद्यन्तरात्वको ।
विदपिसमतेविलासात् नाम्नाशिवेतिगुणि
कौशिकगोत्रनामोपाध्यायशद्गुनपाण्डुप
लितेन सावनीवनाभिधानेरहतिकाश्मी
रमण्डलेत्यपनो श्रीगामविशेषतं विज्ञानोद्यो
तसंग्रहः समाप्तः ॥ समाप्तोयं विज्ञानभैरवो
द्योतसंग्रहः कृतिः श्रीमद्भोविन्दगुरुस्वर
कण्ठपादपद्मानुजीविनः शिवोपाध्यायस्ये
तिशिवम् ॥ शुभम् ॥